

Maja POLIĆ

“RIJEČKA KRPICA” 1868. GODINE I UVJETI ZA NJEZINO NALJEPLJIVANJE NA HRVATSKO-UGARSKU NAGODBU

UDK: 94(497.5 Rijeka)“1868”
Rukopis primljen: 21. veljače 2009.
Prihvaćen za tisak: 15. svibnja 2009.
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Maja Polić, prof.
Zavod za povijesne i društvene znanosti
HAZU u Rijeci
HR – 51000 Rijeka
Gj. Ružića 5
polic@hazu.hr

Povijest grada Rijeke – do sredine 20. st. grada uz desnu obalu potoka Rječina, dok je na istočnoj obali od 18. st. grad u nastajanju, Sušak – od 18. do druge polovice 19. st. prepuna je uzburkanih događaja, u kojima su glavnu riječ imale mađarske i talijanske silnice. Tadašnja se Rijeka, zbog svojega povoljnoga geografskoga položaja, našla u žiži mađarskih interesa, točnije – mađarskoga kapitala, čiji su nosioci upravo u gradu na desnoj obali Rječine vidjeli povoljan izlaz na svjetska tržišta. Kako bi to što bezbolnije izveli, vodeće gradske mađarsko-mađaronske/ungareške strukture u prednagodbenome su razdoblju namjeravale izuzeti grad od uprave Banske Hrvatske i staviti ga pod neposrednu upravu Pešte. Na taj bi način grad bio neposredno podložan mađarskome kapitalu u ekspanziji.

Ključne riječi: Rijeka; Sušak; ekspanzija mađarskoga kapitala; “Riječka krpica”; 1868. godina

I. Uvod

U povijesti nije bio rijedak slučaj da su sklapani značajni ili manje značajni državni sporazumi, o kojima je zavisila sudbina nekoga užega ili širega područja, kao i njegovoga stanovništva. Sastavljanje ili prekranje sporazuma odvijalo se upravo na način suprotan životnim interesima toga pučanstva, pa i etnosa i naroda u cjelini. Najčešće ti sporazumi, bilo da je riječ o njihovim dodacima, umecima, ispravicima, ili sporazumi u cijelosti, izazivaju posebnu pažnju zbog

načina na koji su nastali, i, naravno, zbog dugotrajnih, a vrlo često i neočekivanih posljedica koje su uzrokovali.

U državno-pravnoj povijesti hrvatskoga naroda, posebno je zanimljiv događaj od pred gotovo 150 godina. Za tadašnju Rijeku – grad uz desnu obalu Rječine – i riječko područje u cjelini glavni je događaj upravo iz mjeseca studenoga 1868. godine. Naime, taj grad već je otprije bio predmet mađarskoga posizanja i sukoba između Pešte i Banske Hrvatske. Tim sporazumom Rijeka je praktički došla u ruke Mađara, unatoč činjenici da konačno rješenje *Riječkoga pitanja* 1868. g. nije bilo doneseno. Hrvatsko-ugarska nagodba, koja je u Hrvatskom saboru u Zagrebu prihvaćena 18. studenoga, sadržavala je čl. 66., vezan upravo za tadašnju Rijeku. Paragraf je postao primjer falsifikata na visokodržavnoj razini. Naime, preko izvornoga teksta nalijepljen je umetak – izmijenjeni taj 66. paragraf – koji je postao poznat pod imenom *Riječka krpica*. Njome je, stjecajem povijesnih okolnosti, tadašnja Rijeka bila izgubljena za svoju maticu – Bansku Hrvatsku, sa sjedištem u Zagrebu. Tada je postala svojevrsna enklava mađarskih kapitalista, kao njihov privilegirani izlaz na svjetska tržišta, kao što je susjedna tršćanska luka bila izlaz za vladajuću strukturu zapadno/cislajtanijskoga, austrijskoga dijela Monarhije. Pa ipak, svojim izuzetnim položajem tadašnja je Rijeka odigrala i u tome mađarskom razdoblju vrlo značajnu ulogu i u okvirima života cjelokupnoga hrvatskoga naroda, a ne samo onoga u Banskoj Hrvatskoj, u okviru mađarskoga dijela Habsburške Monarhije.

Riječka krpica rezultat je kompleksnoga položaja tadašnje Rijeke u povijesti između Mađara, Hrvata i Nijemaca. Na te su povijesne prilike presudan utjecaj imali upravo gospodarski momenti, koji su generirali razne državno-pravne zahtjeve i složene političke odnose te stvaranje novih upravnih rješenja. Stoga ćemo se u ovome članku podrobnije osvrnuti na gospodarske odlike, koje su bile stvarnim razlogom posizanja stranih sila za tadašnjom Rijekom, te prikazati njezin gospodarski život još od početka 18. stoljeća. Ističemo da je *Riječka krpica* zapravo konačni proizvod gotovo dvostoljetnoga povijesnoga razvoja tadašnje Rijeke i složenih gradskih, kao i državnih, nacionalnih odnosa Hrvata, Mađara i Nijemaca.

Naša je namjera razjasniti kako je za Peštu bilo moguće dobiti gotovo neposrednu vlast u stotine kilometara udaljenom gradu. Zatim, razjasniti razloge zbog kojih je do toga došlo, objasniti tijek samoga uključivanja grada u istočnu/translajtanijsku polovicu Monarhije, te objasniti uzroke i posljedice vezivanja tadašnje Rijeke uz taj dio Monarhije, što je dovelo do toga da grad bude izgubljen

za maticu Hrvatsku ne samo u korist Mađara, nego – u daljnjoj perspektivi i indirektno – u korist Italije.

II. Razvoj Rijeke od 18. do 20. stoljeća

Konac 17. i početak 18. st. obilježile su promjene političke situacije u zaleđu tadašnjega grada na Rječini. Tadašnja se Rijeka kao grad razvila na desnoj strani potoka Rječine, uz njezin utok u Jadransko more, a Sušak se razvio na lijevoj strani Rječine. Naime, stoljetne borbe Beča s Osmanlijama rezultirale su preuzimanjem dijelova hrvatskih krajeva u korist prvonavedene sile. Habsburgovci su, također, proširili vlast i na druge dijelove Europe, primjerice, na dijelove Apeninskoga poluotoka i Nizozemsku. Pred kraj 18. st. s Jadrana, kao višestoljetna prijetnja, nestaje Mletačka Republika, a dolazi i do smirivanja prilika na istočnim granicama Habsburške Monarhije te snažnijega razvoja merkantilističke ideje o potrebi većega izvoza od uvoza osiguranjem izlaza na svjetska tržišta putem mora.

Razbuktane ranokapitalističke intencije Monarhije omogućile su tadašnjoj Rijeci – do tada provincijskomu gradiću koji se ni po čemu bitnom nije razlikovao od obližnjih primorskih gradića – brži razvoj od drugih gradskih središta obale istočnoga Jadrana. To se počelo osjećati od 1717. g., kada u Kvarnersko primorje, koje obuhvaća i Rijeku, vladar Karlo VI. počinje privlačiti stanovništvo te tako poticati razvoj pomorstva i industrije, davši povlastice za naseljavanje i obavljanje obrtničke djelatnosti. Dvije godine kasnije proglasio je tadašnju Rijeku, uz njoj suparnički Trst – neposrednu izvozno-uvoznu austrijsku luku – slobodnom lukom. U skladu s tim, došlo je do odlučnijega pristupa rješavanju nekih privrednih problema, primjerice, lazareta i sudstva. Dolazi do gradnje Karolinske ceste od Rijeke prema Karlovcu, što je bio važan preduvjet za još nagliji razvoj grada smještenoga na rubu upravnoga područja Trojedne Kraljevine. Ipak, tadašnja Rijeka ne sudjeluje u trgovini s unutrašnjošću u onolikoj mjeri u kojoj je to mogla s obzirom na svoj iznimno pogodan položaj. Jedan od glavnih razloga tomu je blizina Trsta Beču, zbog čega je Dvor intenzivnije pomogao razvoj toga riječkoga konkurenta.

Nakon 1748. g. grad postaje dio komercijalnoga distrikta pod imenom Austrijsko primorje (*Littorale Austriaco*), kojemu je sjedište bilo u Trstu. Tako grad od polovice 18. st. doživljava gospodarski uspon, povezan naročito s akcijama stranoga kapitala. Jedan je od takvih primjera akcija Urbana Arnolda, poduzetnoga Nijemca, koji se priklonio tadašnjemu trendu europskih država u nastojanju da se riješe engleskoga posredništva u preradi nerafiniranoga šećera, i to

stvaranjem vlastitih šećerana. Takvu je šećeranu Arnold pokrenuo u Rijeci, u ime svoje tvrtke u Antverpenu. Rafinerija je uspješno radila sve do 1828. g., prerađujući 10-ak tisuća centi proizvoda, te osiguravajući radna mjesta za više od 1.000 radnika, mahom iz gradske okolice.

Polovicom 18. st. u gradu se osnivaju i druga ranokapitalistička postrojenja – manufakture. Jedan od većih vlasnika više radionica, poput one za jedara i slično, bila je Temišvarska kompanija. Gospodarskomu razvoju značajno je u prilog išla odluka iz 1776. g., prema kojoj je grad trebao doći pod upravu Kraljevskoga hrvatskoga vijeća. O tome će više riječi biti u idućemu poglavlju. Tom su odlukom mađarski feudalci i ranokapitalistički veleposjednici dobili otvoren izlaz na tadašnje svjetsko tržište poljoprivrednih proizvoda. Sve to neposredno je utjecalo na povećanje prometa Dunavom, Savom i Kupom prema moru. Tako je od 1789. do 1809. g. kroz tadašnju riječku, bakarsku i kraljevičku luku godišnje prošlo više od 3 milijuna vagona žitnih proizvoda.

Povećanje izvoza i uvoza preko najsnažnije i najveće istočnojadranske luke – nakon Trsta – ubrzalo je razvoj manufakturne proizvodnje. To je dovelo i do gotovo dvostrukoga povećanja broja stanovnika u gradu.

Gospodarski razvoj tadašnje Rijeke i okolice relativno stagnira u vrijeme okupacije Bonapartine Francuske. Tada je bio samo povećan promet prema unutrašnjosti zbog ratnih potreba. A upravo je zbog toga početkom 19. st. izgrađena još jedna cesta.

I prije pada Bonaparte tadašnja se Rijeka našla u rukama Bečkoga dvora, pod čijom će upravom ostati sve do raspada Monarhije 1918. godine. grad nije imao izravne koristi niti od ulaska u sastav tršćanskoga gubernija. Naprotiv, opće stanje gospodarstva – opadanje vrijednosti novca ili nepovoljne odluke, sužavanje nadležnosti u pomorskom prometu, te zapuštenost luke na Rječini – pretvarali su Rijeku u obično trgovište. Riječki su privrednici tada bili materijalno gotovo upropašteni. Stoga 20-ih godina 19. st. dolazi do pojave zahtjeva da se o gradu povede više računa. Posebno je bilo zatraženo sređivanje veza s vanjskim svijetom, a one su napose ovisile o infrastrukturnom uređenju. Uređenje luke i prometnica prema unutrašnjosti, kao i razvoj privrede, zahtijevali su snažniji kapital koji Riječani nisu imali. Zbog toga je već 1825. g. Riječanin Ludovik Andrija Adamić uz pomoć Antuna Mihanovića zatražio osnivanje posebnoga trgovačkoga društva, sa zadatkom pokretanja izvozno-uvozne trgovine Ugarske preko Rijeke, ali i pokretanja riječke industrije i brodogradnje.

Obnovi privrednoga života više je koristi donijelo osnivanje Trgovinske deputacije, koja je potaknula oživljavanje privrednoga života u Rijeci, i to ponajprije

zahvaljujući uređivanju luke. S vremenom došlo je i do rasta manufakturne proizvodnje, kao i broja zaposlenih radnika. Tako je tadašnja Rijeka pokrivala polovicu slične proizvodnje u cijeloj Banskoj Hrvatskoj. Također, riječki brodovi pojavljivali su se u mnogim sredozemnim i crnomorskim lukama, što do tada nije bio slučaj. Akcija od iznimne važnosti za razvoj prometa prema unutrašnjosti bila je izgradnja željezničke pruge od Rijeke do Karlovca, koja je trajala 1863. – 1873.

Gospodarski razvoj tadašnje Rijeke, zatim, uspostava intenzivnijih veza s prekomorskim svijetom i, konačno, događaji od iznimne važnosti 1848. g. utjecali su i na život Riječana. Te se godine mađarski utjecaj smanjuje, a osobito od vremena kada je gradska uprava postala izborna. U sastavu Banske Hrvatske tadašnja je Rijeka ostala do kraja 60-ih godina 19. st., nakon čega postaje glavni izlaz na svjetsko tržište istočne polovice Monarhije. Tada se pretvara u zatvorenu enklavu, dok se na drugoj strani Rječine, podno staroga Trsata, silom prilika razvija novo naselje – Sušak. Mađari se u gradu oslanjaju na ostatke staroga patricijata i dijela građanstva koji ima neposrednu korist od njih. Riječ je o tzv. anacionalnom sloju, sastavljenomu od industrijalaca, trgovaca, obrtnika, itd. Njegovi pripadnici smatraju da će lakše osigurati i razviti svoje bogatstvo pod okriljem mađarskoga kapitala. Pešta će u razvoj riječkoga područja – jedini njezin izlaz morskim putem u svijet – ulagati znatna sredstva, te će Riječani prosperirati znatno brže i više nego u okviru Banske Hrvatske koja financijski nije u stanju Rijeci pružiti mogućnost takvoga razvoja.

I dok se Rijeka ubrzano razvija u značajnu jadransku te sredozemnu luku, sa snažnom industrijom i razvijenim mađaronsko-mađarskim pokretom, njezino zaleđe stagnira. Šezdesetih godina dolazi do odnarođivanja Riječana te do priгуšivanja hrvatsstva izbacivanjem iz grada značajnih izvora hrvatsstva, primjerice, hrvatske gimnazije koja je preseljena na Sušak gdje će ostati do danas. Paralelno, dolazi i do intenzivne mađarizacije javnoga života, do pojave *fiumanstva*.

Ovdje treba istaknuti da su riječke talijansko-talijanaške strukture u to vrijeme potpuno mirno prihvaćale činjenicu da se Rijeka nalazi u okviru *zemalja Sv. Stjepana*. Podržavajući mađarsku politiku, viši su njihovi slojevi sačuvali privilegiranost u odnosu na svoje hrvatske sugrađane.

Kako smo ranije naveli, u grad pristiže mnogo došljaka, napose onih mađarske nacionalnosti. Tako je Rijeka 1851. g. imala 12.667 stanovnika, od kojih je 9.904 bilo Hrvata, 1.677 Slovenaca te 691 Talijana. Godine 1900. ima već 33.756 stanovnika, od toga se broj Hrvata i Slovenaca zajedno povećao tek na 16.264, dok se broj Talijana povećao na čak 17.492. Idućih desetljeća na popisnim listama naglo opada broj Hrvata, ali i dalje raste broj Talijana, Mađara i Nijemaca.

Unatoč pojavi niza istaknutih ličnosti političkoga, privrednoga i kulturnoga života hrvatske nacionalnosti, rođenih ili doseljenih u tadašnju Rijeku, u sâmom se gradu, a posebno u njegovoj okolici, za Hrvate slabo osjećao gospodarski napredak. Nikakvih rezultata nisu dali niti pokušaji da se utjecajni krugovi Banske Hrvatske zainteresiraju ili konkretnije porade na promjeni sudbine ovoga grada. Tek dolaskom Frana Supila, početkom 20. st. vraća se jaka pažnja na Rijeku. Zahvaljujući izuzetnoj Supilovoj osobnosti grad postaje središte politike hrvatskoga naroda pa je u njemu mogao biti donesen i takav akt kakav je *Riječka rezolucija*.

III. Rijeka u sastavu zemalja krune Sv. Stjepana

Ovdje ukazujemo na još jednu komponentu razvoja tadašnje Rijeke i njezine okolice. Naime, grad je u 18. st. povezan s nastojanjima još uvijek feudalne Habsburške Monarhije da iskoristi neka iskustva koja joj je pružio primjer kapitalističkoga razvoja zemalja zapadne Europe. S obzirom na svoje, napose šumsko bogato zaleđe, Rijeka je, između ostaloga, pokušala za sebe izboriti i glavno mjesto u planovima Bečkoga dvora o stvaranju mornarice. Od 18. ožujka 1719. g., rekosmo, imala je više mogućnosti da kao slobodna kraljevska luka sudjeluje u konkurentskoj utrci s Trstom, iako ju je u tom pretekao. Merkantilistička shvaćanja austrijskih vladara i skretanje njihova zanimanja na zapad i jug, omogućili su tadašnjoj Rijeci, kako smo ranije naveli, da postane trgovačko i pomorsko središte. Preko nje se izvoze žitarice iz hrvatskih i mađarskih krajeva, zatim, drvo, te se uvozila različita roba, naročito kolonijalna.

Zainteresiranost Nizozemaca da upravo ovdje osnuju šećeranu pridonijela je, od polovice 18. st., ubrzanomu razvoju i ostalih privrednih djelatnosti.

U prvoj polovici 19. st. Habsburška je Monarhija u ratovima s Prusijom izgubila dio šlezijskih industrijskih krajeva, što je neposredno utjecalo na smanjenje mogućnosti plasiranja poljoprivrednih proizvoda snažnih panonskih feudalaca. Stoga ne čudi da su veleposjednici, osobito mađarski, postepeno počeli usmjeravati izvoz žita na druga tržišta, i to preko najbližega izlaza, otkrivenoga sada u tadašnjoj Rijeci. U trenutku kada je stvorena snažna međusobna zainteresiranost Pešte u gospodarskom pogledu za grad, dolazi do pojave zahtjeva da se Rijeka i u upravnom pogledu nađe u sastavu *zemalja krune Sv. Stjepana*, u okviru kojih se nalazila i Banska Hrvatska. Podršku toj ideji dale su vodeće gradske strukture sastavljene mahom od ranije navedenih anacionalnih pripadnika te se zajednički Ugarsko-hrvatski sabor neposredno obratio Bečkomu dvoru. Na nagovor agilnoga Josipa II., svoga budućega nasljednika, Marija Terezija je 4. veljače nagovijestila, a 9. kolovoza 1776. g. donijela (...) *riešitbu, da se ima Rieka neposredno kra-*

ljevini hrvatskoj pritieliti i županija severinska ustrojiti. Istodobno je odredila: (...) svidjelo nam se je milostivo postaviti plemenitoga vjernoga našega Josipa Mailatha de Szekhely (...) za gubernatora gradu i luki riečkoj (...). Mailath je tada upravljao i županijom, koja je obuhvaćala Gorski kotar i Primorje, čije je sjedište bilo u Mrkoplju. U toj odluci dvora da se Rijeka, Bakar i druga mjesta uključe u Bansku Hrvatsku, veliku je ulogu igrao ne samo gospodarski razvoj ovih mjesta i želje mađarskih veleposjednika, već i potreba daljnijega vojnoga jačanja Monarhije.

Ranijega predsjedavatelja gradskim vijećem – carskoga kapetana – zamijenio je gubernator, dok zaključke Vijeća više nisu odobravali organi u Grazu, nego Hrvatsko kraljevsko vijeće. Sudska je instanca za Riječane bio zagrebački Banski stol.

Riječani su zatražili da im se sačuvaju prava iz vremena dok su bili carski podložnici i pripadnici slobodnoga kraljevskoga grada, a posebno da se potvrdi statut i plemićki položaj patricija. Dana 4. studenoga 1776. g. Gradsko je vijeće hrvatskoj vladi uputilo očitovanje radosti što je u njoj našlo *pravoga oca i brižnoga savjetnika*.

Uključivanje tadašnje Rijeke u Bansku Hrvatsku izvršeno je aktom kraljice u kojem se ističu riječi: (...) *neka se to sve opet neposredno pridruži hrvatskoj kraljevini*, što znači da se Rijeci priznaje njena ranija pripadnost Hrvatskoj, odnosno da je neposredna vlast Habsburgovaca označila samo privremeno otuđenje grada od matice zemlje.

Sve do tada pitanje kome Rijeka pripada bilo je u potpunosti jasno. Međutim, u nastojanju da što brže razvije pomorsku trgovinu i da riješi druge unutrašnje probleme, u želji da Rijeka i u sastavu Hrvatske zadrži zaseban položaj sličan ranijemu, u suglasnosti s vladaricom i vodećim riječkim strukturama, Hrvatsko je kraljevsko vijeće predložilo: *Neka se grad Rijeka s kotarom i nadalje smatra kao odijeljeno svetoj kruni kraljevine ugarske pridruženo tijelo*. Time je bio osiguran autonomni položaj Rijeke kakav je imala dok je bila slobodna luka. No, u navedenoj formulaciji bio je izostavljen naslov i ime Hrvatske i uzet općenitiji izraz koji je označavao širi skup zemalja okupljen oko krune Sv. Stjepana. Pretpostavljamo da su autori toga teksta – Nikola Škrlec i riječki gubernator Milath – smatrali samo po sebi razumljivim da grad može biti smatran zasebnim tijelom, *corpus separtum*, samo preko Banske Hrvatske koja je imala povijesno pravo na tadašnju Rijeku, te je oduvijek s tom lukom samo ona bila povezana. S druge strane, državopravni položaj Hrvatske u okviru zemalja pod zajedničkom krunom bio je tada zakonima i tradicijom toliko izdvojen da sastavljači spisa nisu smatrali za potrebno da to i ovdje preciziraju. Članovi Vijeća nisu baš mnogo marili za buduću vrijednost, težinu i značenje ovako stiliziranoga teksta. Kako s formalno-pravne

strane nije uočena nikakva pogreška, takva je formulacija ušla u diplomu Marije Terezije kojom je 23. travnja 1779. g. Rijeci potvrđena autonomija. To tada nije izazvalo nikakav poseban interes, nego je bilo naprosto prihvaćeno stajalište kako je u okviru Banske Hrvatske, kao dijela *zemalja krune Sv. Stjepana*, tadašnja Rijeka dobila samoupravu. Godišnji se financijski obračun i dalje dostavljao preko Hrvatskoga vijeća, te su i dalje u Rijeci održavane skupštine Severinske županije. Sama formulacija diplome problemom će postati kasnije kada bude došlo do zaoštavanja hrvatsko-ugarskih odnosa.

Kao zasebno tijelo zajedničke ugarsko-hrvatske krune, tadašnja Rijeka nije bila isključena iz Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, iako njezin položaj u odnosu na druge krajeve Kraljevine stvarno nije bio jasno iskazan u diplomu Marije Terezije. Ova je nespretna formulacija pružila Mađarima kasnije mogućnost da stvore pravno neodržive zahtjeve za suverenitetom nad tadašnjom Rijekom. Međutim, da je sva nejasnoća i završila samo na neistančanoj formulaciji teksta, stvar ne bi bila manje zakučasta: u procesu općega podređivanja Banske Hrvatske Ugarskoj, prirodno je bilo da je i Rijeka priklonjena Pešti i gospodarski i upravno. Već u srpnju 1779. g. M. Terezija je ukinula Hrvatsko kraljevsko vijeće, ali njegova ovlaštenja nisu prenesena na Hrvatski sabor, već na Ugarsko namjesničko vijeće. Time je Banska Hrvatska neposredno podvrgnuta Ugarskoj, iako je službeno i dalje zadržala bana i sabor kao reprezentante državnosti. Također je i tadašnja Rijeka izravno bila podređena Ugarskomu vijeću, pa je to kasnije poslužilo kao osnova tvrdnji da je već 1779. g. vladarica izlučila Rijeku iz Trojedne Kraljevine, uključivši je kao posebno državopravno područje izravno Ugarskoj. Ovakve tvrdnje imale su potkrijepu i u kasnijim administrativno-teritorijalnim reorganizacijama na području oko Rijeke. Prilog toj tvrdnji bile su i reforme Josipa II. iz 1786. g. kojima je ukinuta Severinska županija, a od riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga kotara stvoreno je Ugarsko primorje (*Littorale Ungarico*). Ono je podređeno Ugarskomu vijeću, no u sudskim poslovima grad je i dalje bio podvrgnut Zagrebu.

Hrvatsko se plemstvo u doba habsburškoga centralizma, germanizacije, te odluka Josipa II., sasvim oslanjalo na mnogo snažnije mađarske feudalce. Intencija hrvatskoga plemstva bila je očuvanje višestoljetnih klasnih interesa, dok su Mađarima dali na *čuvanje* hrvatsku samosvojnost i državna prava. Tako je 1790. g. Hrvatski sabor prihvatio Ugarsko namjesničko vijeće kao zajedničku vladu. Međutim, tada je i riječko pitanje postalo aktualnije. Rijeka je ponovno poslala svoje predstavnike u Hrvatski sabor i Kraljevinski odbor. U strahu pred obnovom centralizma te shvaćajući cijepanje državnoga teritorija kao neposrednu opasnost za svoje privilegije, Sabor je u Zagrebu po pitanju tadašnje Rijeke isticao kako je

ona dio Banske Hrvatske, a tek u okviru nje i dio Ugarske Kraljevine u kojoj su okupljene *zemlje krune Sv. Stjepana*.

IV. Državnopravni položaj Rijeke u prvoj polovini 19. stoljeća

Značenje tadašnje Rijeke kao podunavske, odnosno kao glavne panonske luke, preko koje su se proizvodi mogli transportirati na Sredozemlje, u prvoj je polovici 19. st. sve više dolazilo do izražaja. To je, rekli smo, bio i najvažniji motiv mađarskih feudalaca da grad izravno podvrgnu pod svoju vlast. Ipak, još tada navedena presizanja nisu poprimila oblike oštrijega državnopravnoga spora. Razlog tomu je prisutan strah od apsolutizma Bečkoga dvora i germanizacije te francuske revolucije koji je potisnuo sve ostale probleme. U to doba jedni pravni faktor – hrvatsko plemstvo – najprije se približio Mađarima, a onda se, u nastojanju očuvanja svojih postojećih stoljetnih privilegija, okupio oko Bečkoga dvora kao organizatora kontrarevolucionarne borbe i zaštitnika feudalnog poretka.

Od 1830. do 1848. g. mađarski i hrvatski nacionalizam sukobljavaju se oko jezika i nacionalnih kultura, etničkoga i političkoga razgraničenja, dakle osjetljivoga presizanja Mađara na osnovna prava Hrvatske. Stvaraju se preduvjeti za krvavi sukob 1848./1849., koji je izrazio suprotnosti, ali ih nije i riješio. U ovo je doba *riječko pitanje* potisnuto u drugi plan jer su na dnevni red oštro postavljeni drugi problemi.

O Rijeci se ipak govori i na Hrvatskom i na Ugarsko-hrvatskom saboru; o njoj se donose stajališta i nove odluke koje će uz one stare donijeti samo nove nejasnoće, a problem pripadnosti grada postat će još kompliciraniji.

Zbog sukoba s Napoleonom, Franjo I. savzao je 1808. g. zajednički Ugarsko-hrvatski sabor u Budimu. Treba napomenuti da se upravo u ovo doba intenzivno gradi Lujzinska cesta od Karlovca do Rijeke, čime se hrvatski krajevi još više međusobno približuju. Mađarski je nacionalizam tada u ofenzivi pa se hrvatski feudalni predstavnici brane na različite načine pa i tako da u prvi plan postavljaju problem pripadnosti tadašnje Rijeke. Hrvatski je sabor postavio zahtjev da se u Budimu konačno ozakoni pripajanje Rijeke Hrvatskoj u smislu rješenja Marije Terezije još od 9. kolovoza 1776. godine.

Ugarski su staleži to prihvatili, ali u ovom obliku: *S privolom njegova veličanstva, nehotecég još dulje zatezati vruće želje stališah i redovah kraljevine, očituje se ovim člankom, da grad i luka riječka, već od prejasne carice i kraljice Marije Terezije osobitom diplomom kraljevini utieljena, pripada istoj kraljevini*. Ovako uobličeni zaključak nije pridonio rasvjetljavanju problema. Izraz

kraljevina je dvosmislen pa izgleda kao da je udovoljeno hrvatskom zahtjevu, ali je zapravo Mađarima pružio mogućnost da legalnije traže Rijeku. U zaključku stoji i pitanje riječkih predstavnika i njihovo uključivanje u predstavničke državne organe. To pitanje ide u prilog Mađarima. Riječki su, naime, predstavnici uključeni direktno u stalešku kuću ugarskoga, a ne hrvatskoga sabora.

Zakonski zaključak Ugarsko-hrvatskoga sabora u Budimu – koji je potvrdio kralj – izazvao je uzbuđenost u Hrvatskome saboru. Hrvatski su predstavnici sljedeće godine (1808.) isticali da je Marija Terezija Rijeku neposredno utjelovila hrvatskoj Kraljevini. Prema tomu su grad i riječka luka sastavni dijelovi Banske Hrvatske. Zato se sada riječkomu gubernatoru i poslanicima Rijeke dodjeljuje mjesto i glas u Hrvatskom saboru. Iste je godine Kralj potvrdio i ovaj zaključak, iako je već bio potvrdio raniji zaključak Ugarsko-hrvatskog sabora. Potvrda zaključka Hrvatskoga sabora glasi: *Da se ukine svaka dvojba za sada i za buduće, koja bi se mogla poroditi krivim tumačenjem zakonah o tom predmetu stvorenih: svidjelo nam se milostivno odgaliti o tom svoju carsko-kraljevsku pomisao vjernim stališem i redovima istih kraljevinah, da pošto je luka i grad Rieka pritieljena kraljevini ugarskoj i poslanikom grada Rijeke podijeli mjesto i glas u glavnoj skupštini kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (...).*

Mađari su smatrali da je u pogledu tadašnje Rijeke odlučan zaključak požunskog zajedničkoga sabora, a Hrvati – svoga sabora. Da ne bi situacija bila previše jednostavna – oba je zaključka potvrdio Kralj. Naša pravna historiografija smatra da je druga Kraljeva potvrda odlučujuća i da se izraz *kraljevina* odnosi na Trojedinu Kraljevinu – Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju. Međutim, mora se odati duboko priznanje činovnicima koji su izmislili takvu majstorsku smicalicu, pa i kralju Franji Josipu koji ju je usvojio i potpisao. Stvar ne bi bila samo radosna da vladajući krugovi nisu i zbog ovakvoga političkoga *stila* nagomilavali toliko suprotnosti (uza sve ostalo) da su one – na sreću svih naroda u Monarhiji – 1918. g. konačno i rastvorile dualnu državu. Apstrahirajući ironičan ton kojim Franjo I. potvrđuje odluke Hrvatskoga sabora, preostaje nam zaključak da položaj tadašnje Rijeke u odnosu na Hrvatsku i Ugarsku ni sada nije postao određeniji. Jedina prednost u korist hrvatskih interesa jest odobrenje da predstavnici Rijeke budu uključeni u Hrvatski sabor. Tako je sada Rijeka stekla pravo da bude zastupana na oba sabora, a smatrana je dijelom i Ugarske i Hrvatske. Steče se utisak da je središnja vlast zaista dopustila mogućnost proizvoljnoga tumačenja svojih odluka, pretvarajući Rijeku – prema probanim metodama – u kost oko koje će se Hrvatsi i Mađari glodati.

Rijeka je, naveli smo, bila izvan kompetencija i Hrvatske i Ugarske 1809. – 1813., kada je uključena u francuske Ilirske provincije, i 1813. – 1822., kada se nalazila u Kraljevini Iliriji. To je razdoblje u kome nije bilo sporova u vezi sa statusom grada. Međutim, tradicija duge samouprave, nedefinirana državna pripadnost, a posebno sve uočljivije značenje riječke luke i porast gospodarskoga prosperiteta doveli su do sasvim određenih rezultata. Sve jače javljalo se mišljenje da tadašnja Rijeka treba izboriti zaseban položaj u okviru Habsburške Monarhije, i to potpuno nezavisan i od Banske Hrvatske i od Ugarske. Ovakvu autonomašku akciju poticat će kapitalističko-feudalni sloj Ugarske i u idućem razdoblju.

V. Riječko gospodarstvo u 19. st. (do 60-ih godina)

Od godine 1822. tadašnja Rijeka i okolica čine zaseban gubernij, na čijemu se čelu, uz patricijska vijeća, nalazi guverner. Zastupnici grada sudjeluju u radu i hrvatskoga i ugarskog sabora. Ipak, 1836. g. na zajedničkom je Sabor u Požunu odlučeno da se tadašnja Rijeka izuzme nadležnostima hrvatskih i podvrgne mađarskim sudskim vlastima. Ova odluka predstavlja konkretniji izraz mađarskoga posizanja za Rijekom.

Revolucionarne 1848. g., točnije 25. ožujka, na dnevnom redu Narodne skupštine u Zagrebu, uz ostale građanske zahtjeve, našlo se i pitanje ujedinjenja hrvatskih zemalja. Prema tomu je zahtjevu i tadašnja Rijeka uključena u Bansku Hrvatsku, i to kao sastavni dio njezinoga nacionalnoga i državnoga teritorija. Štoviše, u zaključcima skupštine člankom 10. se postavlja zahtjev da se redovno održava *Svakoljetni državni sabor na izmjenju u Zagrebu, Osijeku, Zadru ili Rijeci*. U skladu s time, novoizabrani je hrvatski Sabor donio zaključak da se Rijeku i riječko područje smatra cjelovitim dijelom Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Krucijalni događaji 1848. g. odjeknuli su i u Rijeci. Patricijat i vodeće strukture grada, bojeći se za svoje povlastice i štiteći svoje privilegije i dotadašnje koristi, u iščekivanju izgradnje željezničke pruge od strane Mađara, odbijali su uspostavljanje užih veza s Banskom Hrvatskom. Vladajuće strukture grada, zahtijevajući poštivanje njegova autonomnoga položaja iz doba vladavine Marije Terezije, nadale su se da će, ako Rijeka zadrži što veću samostalnost, imati povoljnije mogućnosti za vlastitu gospodarsku aktivnost. No, događaji od ljeta iste godine nisu bili u njihovu interesu. Naime, 31. kolovoza vojska bana Jelačića, na čelu s podžupanom Zagrebačke županije – Josipom Bunjevcem, ušla je u grad bez borbe, iako je u njemu bila stacionirana mađarska jedinica. Imenovanjem Jelačića za guvernera Rijeke, 2. prosinca iste godine, tadašnja je Rijeka stvarno pridružena Banskoj Hrvatskoj, iako ni tada njezina samouprava nije ukinuta. Na čelu grada nalazio se J. Bunjevac, koji

je predsjedavao gradskom vijeću sastavljenomu od izabranih predstavnika. Takav je status grada potvrdio Franjo Josip 7. travnja 1850. g. riječima: *Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, uklopno s hrvatskim Primorjem i s gradom Rijekom zajedno sa zemljištem njegovim, uvrstili smo paragrafom 1. i 73. državnog ustava, posve nezavisno od Ugarske, među krunovine našeg carstva (...).*

Iako mađarsko-mađaronske strukture nastavljaju svoje akcije, naveliko podržavane od mađarskih ekspanzionističkih krugova, tadašnja je Rijeka zadržala ovaj državnopravni položaj sve do 1867. godine.

Razvoj riječkoga gospodarstva u ovom razdoblju teče prilično sporo, napose u prvoj polovici stoljeća. Gospodarska stagnacija Rijeke rezultat je utjecaja više činilaca. Presudnu su ulogu odigrali, u prvome redu, ratovi Bonapartine Francuske i upropaštene financije mnogih stanovnika grada, zatim, neprikladna infrastruktura prema unutrašnjosti – prije svega cestovna, a tu je i zanemarena riječka luka. Manje važni, iako ne i zanemarivi faktori takvoga stanja bili su i politički odnosi.

Ratna politika prvih godina 19. st. utječe na stanje u Rijeci, jer se preko Rijeke slijevao veliki dio vojske. U ovo doba slabi i izgradnja Lujzinske ceste, kojom je Rijeka bila adekvatnije povezana s Karlovcem i Zagrebom, a odakle je riječnim tokovima povezana i s cijelom Panonskom nizinom. Francuska okupacija grada i stvaranje Ilirskih provincija prekinuli su prirodni tijek gospodarskoga razvoja ovoga prostora. U doba uključenosti u gospodarsku cjelinu sa središtem u Francuskoj tadašnja je Rijeka imala periferno-tranzitno značenje.

Državnim je i carinskim granicama bila izdvojena iz prirodne cjeline koju čini zajedno s Banskom Hrvatskom i, preko nje, s panonskim i podunavskim zemljama. Zbog toga je grad, uza svu poznatu spretnost Riječana, došao u cjelini do negativne gospodarske bilance. Neke napredne političke reforme što su ih Francuzi proveli, s obzirom na kratkotrajnost, nisu mogle nadoknaditi opće nazadovanje.

Nakon odlaska Francuza Rijeka se gospodarski teško oporavlja. Više mogućnosti za obnovu Riječani su dobili krajem 20-ih godina XIX. stoljeća, s pravom na posebnu Trgovinsku deputaciju. U vezi s planovima za što bržu obnovu riječkoga gospodarstva istaknuli smo zahtjev poznatog Andriju Ludovika Adamića, najmarkantniju ličnost Rijeke s početka 19. stoljeća. Sličan prijedlog 1832. g. dao je hrvatski preporoditelj Janko Drašković, koji je u svojoj *Disertaciji* – naputku hrvatskim poslanicima na Ugarsko-hrvatskom saboru – posebno istaknuo tadašnju Rijeku, kao jedno od najvažnijih gospodarskih ishodišta i tranzitnih centara Banske Hrvatske. On je tražio da se stvori posebno državno društvo, koje bi utjecalo i na privrednu djelatnost u cijeloj Hrvatskoj. Društvo je bilo 40-ih godina zaista i osnovano, ali je radilo kratko vrijeme.

Posljedice inflacije i gubitka kapitala za Napoleonovih ratova dugo su se osjećale. Trebalo je mnogo vremena da se zapušteni kopneni prometni pravci i luka osposobe za siguran i brz prijevoz, odnosno pretovar robe. Novaca je i vremena pogotovo trebalo za rješavanje problema zašljunčane luke u ušću Rječine (današnji Mrtvi kanal). Tek početkom 40-ih godina zaključeno je da se počne s čišćenjem Rječine radi smještaja malih brodova. Započeto je i nasipavanje područja ispred grada radi izgradnje gatova u budućoj luci za velike brodove. Ipak se, usprkos neprilikama, u riječkoj luci promet u periodu 1812. – 1817. kretao oko 2 milijuna kvintala tereta godišnje. Od toga na uvoz otpada manji dio, dok znatno veći dio robe predstavlja izvoz.

Riječka se trgovačka flota obnavlja poglavito od 40-ih godina na dalje, u više vlastitih brodogradilišta u kojima se godišnje proizvodilo i 20-ak jedrenjaka od nekoliko tisuća tona svaki. Postepeno raste broj riječkih brodova i mornara, kao i brodska tonaža. Istaknuli su se brodovlasnici Kozulić, Pošćić, Bačić, Randić i dr. Godine 1848. riječka se flota sastojala od 446 brodova s 40.590 tona nosivosti i 2.084 mornara. Međutim, od kraja 50-ih godina jedrenjaci su ušli u krizu iz koje se više nisu uspjeli izvući. U vezi s pojavom parobroda kao zamjena za drvo javilo se željezo pa je težak udarac dobila i do tada razvijena trgovina brodograđevnim drvetom. U Rijeci je na Mlaki 1855. g. osnovano poduzeće koje je izgradilo naše prve parobrode, i to s vrlo karakterističnim imenima – *Hrvat, Vinodol, Liburno* i *Union*.

VI. Rijeka 60-tih godina 19. stoljeća

Već 20-ih godina 19. st. javili su se planovi za izgradnju željeznice, a posebice se za to zalažu Mađari. Naime, promet se Lujzinskom cestom povećao, ali se morala plaćati znatna pristojba njezinomu vlasniku. Zbog toga su Riječani u nekoliko navrata pokušavali stvoriti sredstva za otkup ove, za njih posebno životno važne, prometnice. Istovremeno, i Mađari su pokušavali skratiti veze između svoje zemlje i mora, odnosno povezati grad, koji su smatrali svojim, s *maticom zemljom*. Tako je sam Požunski sabor 1836. g. zaključio da se treba izgraditi pruga prema Rijeci. U početku se pomišljalo na konjsku željeznicu, ali je čuveni Lajos Kosuth osnovao i posebno društvo za izgradnju parne željeznice. U skladu sa svojim nastojanjima da podunavske žitnice najkorisnijim putem veže s Rijekom, Kosuth je stvorio i zloglasnu parolu: *Na more, Mađari!*

Godine 1848. i mađarska je revolucionarna vlada naglašavala da je od predviđenih željezničkih veza najpotrebnije izgraditi prugu prema Rijeci. Međutim, do ostvarenja zamisli dolazi tek od početka šestoga desetljeća. Snažnu smetnju

za ostvarenje projekta predstavljali su moćni austrijski feudalno-kapitalistički krugovi. Tako su, preko vlade, otezali vezivanje tadašnje Rijeke s Pivkom, dok su istovremeno Riječanima odvucli ogroman dio prometa, osobito mađarskoga žita i slavonskoga drveta, prema Trstu novoizgrađenom prugom Sisak – Zidani Most.

Na drugoj strani, ako i stagnira u tranzitno-trgovačkom smislu, tadašnja se Rijeka polovicom stoljeća razvija u proizvodno-prerađivački centar. Do sredine stoljeća ondje djeluje manji broj jedinica, a nakon 1850. g. u gradu nalazimo 20-ak većih poduzeća i 60-ak manjih, s nekoliko tisuća radnika.

Krajem 50-ih godina Rijeka ima 10-ak brodogradilišta, nekoliko poduzeća užeta, sidara i tjestenine, zatim tvornicu papira osnovanu 1827. g., zatim, tvornicu jedara, kemijskih proizvoda i duhana, nekoliko paromlinova, itd. Za rad se priprema i tvornica torpeda. Rijeka tada proizvodi gotovo polovicu vrijednosti industrijske i manufakturne proizvodnje cijele tadašnje Hrvatske. Ne treba zaboraviti da se upravo u tom razdoblju Rijeka nalazi politički najuže povezana baš s Banskim Hrvatskom.

U nastojanjima Riječana i istaknutih hrvatskih te mađarskih ličnosti da se Rijeka postavi na pravo mjesto u gospodarskom životu Habsburške Monarhije, posebnu ulogu igraju Mađari. Dugotrajni i spori privredni razvoj u doba mađarske prevlasti do 1848. g. i brži razvoj u doba hrvatske vlasti od polovice stoljeća dalje, nisu uvjerali vladajući krug Riječana u očitu usmjerenost tadašnje Rijeke prema Banskoj Hrvatskoj. Trst, koji je favorizirao Beč, hranio je nade riječkih kapitalista i patricijata da će, ako se Rijeka poveže s drugim, translantanijskim dijelom Monarhije – Ugarskom, igrati mnogo značajniju i gospodarsku te političku ulogu. Istodobno, Riječani su za sve teškoće u doba Bachova apsolutizma optuživali – Hrvate! Poslovni se svijet tadašnje Rijeke – kako smo naveli – pretvorio trenutačno u anacionaliste, protunjemački i protutalijanski, a osobito protuhrvatski nastrojene.

Naime, mađarski kapitalisti i veleposjednici imali su novaca i političke snage da zadobiju prednost pred svojim suparnicima iz Banske Hrvatske. Slabo razvijeno hrvatsko gospodarstvo nije se moglo oduprijeti mađarskoj ekspanziji, a Rijeka je bila jedan od glavnih uloga za brzi kapitalistički razvoj Mađarske. Na toj osnovi vladajući mađarski krugovi krenut će u odlučan sukob za Rijeku s hrvatskim predstavnicima.

Zahtjev o konačnom uključenju Rijeke u Bansku Hrvatsku, koji je u ožujku 1848. g. postavila Narodna skupština u Zagrebu, a njezin prvi građanski Sabor usvojio u obliku zakonskoga zaključka, dobio je i najvišu službenu potvrdu. Pa-

tentom od 7. travnja 1850. g. Kralj je te zaključke ovako ozvaničio: *Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, uklopno s hrvatskim Primorjem i s gradom Riekom zajedno sa zemljištem njegovim, uvrstili smo paragrafom 1. i 73. državnog ustava, posve neodvisno od Ugarske, među krunovine našega carstva.*

Pripadnost tadašnje Rijeke Banskoj Hrvatskoj još je prije ovoga Patenta jednako tretirana i u oktroyiranom ustavu od 4. ožujka 1849. g., u poznatoj povijesnoj diplomi od 20. listopada 1860. g., kojom je nakon sloma neoapsolutizma uspostavljen raniji ustav, te u Patentu od 26. veljače 1861. g. o preuređenju Habsburške Monarhije. Ovim zakonskim propisima utvrđen je državnopravni položaj Rijeke – ona je sastavni dio Banske Hrvatske. Ovakva pripadnost Hrvatskoj utvrđena je i u čuvenom 42. zakonskom članku tzv. Velikoga sabora Hrvatske od 1861. g.: *Čl. 1. Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem svom teritorijalnom obsegu, brojeć ovamo županije: riječku sa gradom Riekom, njegovim kotarom i ostalim primorjem (...).* I ovaj je zakonski propis potvrdio Franjo Josip. Istodobno, tijekom čitavoga ovoga perioda, funkcija riječkoga guverner bila je povjerena hrvatskim banovima, najprije Jelačiću, a zatim njegovim nasljednicima. Pokušaj riječkih autonomaša da izmijene ovo stanje nakon sloma neoapsolutizma i uvođenja ustavnoga stanja, nije donio nikakvih posljedica, te je legitimna povezanost Rijeke s Bansom Hrvatskom ostala na snazi do sklapanja Austro-ugarske nagodbe 1867. godine. No, zato je ovaj period prepun unutrašnjih sukoba u samom gradu. Osnovni ton tog napetosti daju autonomaške akcije.

Autonomaši su se pozivali na povijesne tradicije riječke samouprave, što nije bila potpuna istina. Rijeka nije tijekom svoje dotadašnje povijesti stekla status zasebne države, odnosno tijela koje bi bilo ravnopravno ostalim dijelovima Monarhije. Vodeće strukture Rijeke u povijesti nisu nikada doprle do posjedovanja organa zakonodavne vlasti. Grad je uvijek nad sobom imao takvu vrhovnu vlast koja je njegovu samoupravu i, kasnije, prava *corpus separatum*, ograničavala na određenu formu unutrašnje samouprave, nalik na onu koju su imali mnogi primorski gradovi u ranijim vremenima. Zanimljivo je, primjerice, napomenuti da se u geografski bliskom i Rijeci uvijek konkurentskom Trstu autonomaške tendencije nisu razvile, iako je taj grad imao veće tradicije samoupravne samostalnosti nego Rijeka. Automaštvo je plod određenoga povijesnoga trenutka, u kojemu su tendencije što boljega ekonomskoga povezivanja tadašnje Rijeke s panonskim bazenom dobile politički i nacionalno negativan, a državno-pravno upravo duhovit oblik. Erazmo Barčić tako je i nazvao te težnje u tijeku pojave i intenzivnoga razvoja parobroda, željeznice i telegrafa.

VII. Rijeka i Hrvatsko-ugarska nagodba

Kada je vanjskopolitički položaj Habsburške Monarhije postao kritičan zbog zaoštavanja odnosa s Prusijom i Italijom, Beč je morao odustati od ove politike. Započeti su pregovori s najjačima u Monarhiji, s Mađarima. Ti pregovori nisu još bili dovršeni kad su 1866. g. otpočela neprijateljstva s Prusijom, ali se vođa tadašnjega mađarskoga političkoga života Deák požurio da – još prije odluke na bojnopolju – preda Beču mađarske uvjete nagodbe. Habsburška je Monarhija u ovom ratu konačno izbačena s Apeninskoga poluotoka, a prestao je i svaki njezin utjecaj na opće njemačke poslove.

U unutrašnjoj je politici taj poraz konačno primorao Beč da pristupi konkretnomu sporazumijevanju s Mađarima. Tako Austro-ugarska nagodba, sklopljena 17. veljače 1867. g., označava dvojnost vlasti u Monarhiji. To je izraženo i u novom nazivu države – Austro-Ugarska. Osim vladareve osobe, čitavoj su Monarhiji zajednički još vanjska politika, financije i vojska, osim domobranstva. U svemu ostalom, Ugarskoj je priznata puna samostalnost i posebna državnost. Cijela je država podijeljena na dva dijela: austrijski dio – *Kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeće* (tzv. cislajtanija), pod koju su od naših zemalja spadale Slovenija i dijelovi Hrvatske (Dalmacija i Istra), i ugarsku polovicu (tzv. transljajtanija), u koju su ulazile stare *zemlje krune Sv. Stjepana*. Među drugonavedene spadao je najveći dio Hrvatske (tzv. Banska Hrvatska, Međimurje, Rijeka i Slavonija). Ovom su nagodbom i podjelom Monarhije slavenski i drugi narodi ostali potpuno obespravljani. U jednako nepovoljnom političkom položaju našli su se, pored Slovenaca, Hrvata i Srba, još i drugi narodi Monarhije, između ostalih i Česi, Slovaci i Poljaci.

Kako je ranije spomenuto, Hrvati su se još prije sklapanja Austro-ugarske nagodbe pokušali približiti Mađarima. Nije došlo do sporazuma, jer Mađari nisu htjeli prihvatiti osnovni uvjet Hrvata, formuliran u spomenutom zakonskom članku 42. Hrvatskoga sabora od 1861. g., ponavljamo, da se Hrvatskoj prizna teritorijalna cjelokupnost te puna ravnopravnost prema Ugarskoj, s time da Hrvatska ostane vezana s Ugarskom preko zajedničkoga vladara. Bezobzirnost Mađara i njihova otvorena namjera da Hrvate drže podređene, kao i strah od njemačko-mađarskoga sporazuma, natjerali su Hrvatski sabor da tijekom 1866. g. izmijeni stajalište prema Beču. Sabor je tako donio odluku da Banska Hrvatska neposredno preko vladara, kao samosvojna državno-pravna jedinica, riješi pitanje odnosa s Monarhijom. Hrvati su predlagali njezino federativno uređenje. Međutim, u vrijeme dolaska hrvatske delegacije u Beč, već je bila donesena odluka o dualizmu. Hrvatski je sabor Kraljevom odlukom bio raspušten.

VII.1. Mađaronski Hrvatski sabor

Nakon postavljanja novoga namjesnika banske časti, pristaše Mađara – mađaroni Levina Raucha, provedeni su u Hrvatskoj izbori za novi sabor. Na njima je, uz teror i raznovrsne makinacije, većinu zastupnika dobila mađaronska Unionistička stranka. Takav sabor veleposjednika i činovnika izabrao je delegaciju koja je stupila u pregovore s Mađarima. Predstavnici su sklopili i utanačili tekst Nagodbe. Hrvatski je mađaronski Sabor prihvatio taj tekst bez diskusije, dok je ugarski sabor Nagodbu prihvatio, ali uz dodatak da Rijeka treba pripasti Ugarskoj.

U vrlo teškim uvjetima za Hrvate 1868. g. sklopljena je, potvrđena i prihvaćena Hrvatsko-ugarska nagodba, koja je – kroz izvjesno vrijeme – razočarala i obeshrabrila nacionalno-oslobodilačku misao i političku akciju u Banskoj Hrvatskoj. Njome je postignuto malo, ne samo u odnosu na želje i htijenja nosilaca naše političke misli, već i u odnosu na stvarne mogućnosti. Banska je Hrvatska, doduše, dobila pravo na vođenje unutrašnje uprave, pravosuđa, bogoštovlja i nastave. Ali, osnovni su poslovi – oni novčano-gospodarski – bili zajednički. Osim toga, vladom je rukovodio ban, ali Hrvatski sabor nije mogao utjecati na njegov izbor i rad. Naime, njega je imenovao vladar uz suglasnost mađarskoga predsjednika vlade. No, Nagodbom je ipak državno-pravni položaj Banske Hrvatske u odnosu prema Ugarskoj bio utvrđen kao položaj zasebne političke, teritorijalne i etničke cjeline s osnovnim funkcijama države. Time je Banska Hrvatska dobila izvjesno osiguranje pred budućim jakim posizanjima Mađara za njezinim pravima, kao i političko-pravnu osnovicu u daljnjoj borbi za očuvanje samostalnosti. Položaj Banske Hrvatske, doduše, bio je nešto povoljniji od položaja u kome su bili drugi nenjemački i nemađarski narodi Monarhije. No, potrebno je istaknuti da je ovaj odnos Hrvatske i Ugarske bio daleko od svake ravnopravnosti – Ugarska je zadržala odlučnu premoć i hegemoniju.

Iako je Nagodba nekoliko puta bila revidirana, bit odnosa ostala je ista sve do njezinoga poništenja od strane Hrvatskoga sabora 29. listopada 1918. godine.

VII.2. Suština mađarskoga imperijalizma

U konačnom uobličavanju teksta Nagodbe između Hrvata i Mađara 1868. g. posebno je zanimljiv i značajan tok raspravljanja i utvrđivanja budućega položaja tadašnje Rijeke. Hrvatska i ugarska delegacija imale su zadatak da utanače i redigiraju tekst Nagodbe kao predložak saborskim tijelima. Ističemo da je hrvatska delegacija bila sastavljena od mađarona, odnosno predstavnika mađarskih interesa u Hrvatskoj. Delegacije su zadatak izvršile, usuglasile svoja stajališta u

svim pitanjima te uobličile tekst Nagodbe. Ali, i pored međusobne političke naklonosti, ipak nisu mogle postići sporazum o Rijeci. Obje delegacije izražavale su potpuno suprotna stanovišta u pogledu njezine pripadnosti. Mađari su tako tvrdili da je Rijeka dio užega ugarskoga teritorija, a Hrvati, pak, da je dio Trojedne Kraljevine. Pri tomu, i jedni i drugi pozivali su se na reskript i patent Marije Terezije i na druge, kasnije, zakonske članke i saborske zaključke. Često su kao argumente navodili potpuno iste kraljevske zakonske članke i stajališta, koji su zbog svoje dvosmislenosti i nedorečenosti i od jedne i od druge zainteresirane strane tumačeni kako je kome odgovaralo.

VIII. Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine

Autonomaški riječki pokret – naveli smo ranije – nosio je i antihrvatski i antitalijanski karakter. O patricijima tadašnje Rijeke pravaš Erazmo Barčić kaže: *Oni nemaju druge domovine do interesa, zbir njihovih krieposti je račun, njihov nauk se svodi na pravilnik mjenjačnice, žrtve za domovinu za nju su ludosti i ništa je ne može ganuti više od biltena burze.*

U jeku fašizma, 1928. g. Riječanin Silvio Gigante pisao je kako su riječki predstavnici, sasvim prirodno, više željeli da njihov grad bude jedina i, uz to, glavna mađarska luka, nego da bude zadnji talijanski grad. Istovremeno, u želji i nastojanju da održe visoki stupanj gospodarskoga razvitka, riječki su vladajući slojevi nastojali izbjeći bilo kakvu opasnost zbližavanja i sjedinjavanja sa svojim neposrednim zaleđem koje je sve više siromašilo. Banska je Hrvatska bila nerazvijena, a i sama podčinjena zemlja, pa su riječki utjecajni krugovi nastojali učvrstiti svoje veze s razvijenim i bogatim oblastima Srednje Europe i, osobito, Panonije. Autonomaška akcija, kao antihrvatska, vođena je prvenstveno radi povezivanja tadašnje Rijeke s Mađarskom. To je otvaralo perspektivu velikoga prosperiteta. Takva budućnost pretvara dio riječkih građana u šovinističke mađarone/ungareze, a oni se, nadalje, forsirano jezično i kulturno približavaju sasvim stranomu elementu – Mađarima. Naravno, na čitavu pojavu ne treba gledati kao na jednostranu akciju riječkoga kapitala i patricijata, već kao na pojavu koju su mađarski veleposjednici i kapitalisti itekako aktivno poticali. Podržavali su svako djelovanje koje je moglo otežati sjedinjavanje tadašnje Rijeke s Bansom Hrvatskom i koje je, jednovremeno, moglo pomoći pretvaranju Rijeke u što sigurniji mađarski prozor u svijet. Do toga je moglo doći osobito u slučaju da Rijeka zaista postane dio mađarskoga državnoga teritorija.

Autonomaši su tako oblačili mađarske odore s vezenim vrpcama na prsima i kalpake okićene perjanicama. Ulični sukobi bili su česta pojava. Prilikom obnav-

ljanja riječke županije i postavljanja velikoga župana Bartola Zmajića za kapetana grada priređene su demonstracije, a došlo je i do nereda. Napadaji na činovnike, profesore, čak i riječke hrvatske gimnazije i druge stanovnike hrvatske narodnosti svakodnevne su pojave. U novinama su napadane hrvatska uprava i vlada, pravljena je šteta na hrvatskim trgovinama, pa i stanovima. Nakon posvete zastave Riječke županije, kojoj je kumovao J. J. Strossmayer na Grobničkom polju, došlo je prilikom povratka svečane povorke u grad do izgreda. Autonomasi su povorku zasuli kamenjem.

Nedemokratskim izbornim zakonom imale su tada u Rijeci izbornopravo svega 1.222 osobe, a to znači samo najimućniji pripadnici ekskluzivnoga gradskog sloja. Već su na taj način predodređena stajališta koja će zauzimati gradska upravna tijela u Rijeci i njezini zastupnici na Hrvatskom i Ugarskom saboru. Tako su riječki zastupnici na Saboru u Budimu u ožujku 1861. g. podnijeli Kralju predstavku kojom izražavaju želju da se Rijeka ujedini s Ugarskom. Kada su u travnju iste godine održani izbori kojima su se izabirali zastupnici Rijeke za Hrvatski sabor, autonomasi su utjecali strogom kontrolom izbornoga tijela, pa tako zastupnici nisu bili izabrani te Rijeka nije bila predstavljena u Hrvatskom saboru. Zastupnici Rijeke uključeni su u rad zagrebačkoga predstavničkoga tijela tek od sljedećega saborskoga zasjedanja.

Previranja u tadašnjoj Rijeci i izgredi 1865. g. potakli su i Ugarski i Hrvatski sabor da na dnevni red postave pitanje Rijeke. Pored nemira i nesređenoga stanja, sve upornija je i glasnija agitacija da se grad neposredno utjelovi Ugarskoj. Riječki su predstavnici i pred Kralja postavili zahtjev u tom smislu, a poduprla su ga oba doma mađarskoga Sabora. Na to, Hrvatski je sabor usvojio sljedeći zaključak: *Grad Rijeka sa svojim kotarom kao cjelovit dio Hrvatske ne može stupiti s kraljevinom Ugarskom u kakav poseban državno-pravni odnosaj, ili različito od onoga, u koji bi mogla stupiti trojedna kraljevina u smislu čl. 42. od g. 1861. ter ovaj sabor svaki ini odnosaj smatra za povredu zemljišne i državne cjelovitosti, kao i državnog prava kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, protiv čemu se on svečano ograđuje.*

Tako je riječko pitanje u drugoj polovici 60-ih godina 19. st. ulazilo u veoma zaoštrenome obliku. Nikada do tada interesima riječkih Hrvata nije prijela tolika opasnost, a praktična pripadnost ovoga grada zemlji Hrvata bila je ugrožena više nego ikada prije.

Prve vidljive znakove budućega raspada, sada još samo znakove konačne krize, za austrijsku Monarhiju predstavljali su nacionalni pokreti mnogobrojnih naroda pod njezinom vlašću, kao i osnivanje nacionalnih država na njezinim granicama.

Začetke ovoga procesa – ponavljamo – uobličili su i ubrzali revolucionarni pokreti od 30-ih godina 19. st. dalje, posebno u Francuskoj, Italiji i Poljskoj. Revolucionarna 1848. g. naročito je zaoštrila problem nacionalnoga oslobođenja u svim europskim zemljama. Doduše, ruska je intervencija 1848. g. spasila Habsburšku Monarhiju, ali se započeti proces raspadanja neminovno nastavljao. Unutrašnja se kriza u Monarhiji zaoštravala posebno u vrijeme sukoba s Piemontom i Prusijom, koji 70-ih godina okupljaju Talijane, odnosno Nijemce u jedinstvene nacionalne države. Istovremeno, jačanje tih susjednih država pratilo je unutrašnje slabljenje Monarhije. U ovakvom položaju Habsburgovci i krugovi oko njih potražili su izlaz u postepenom napuštanju centralističke i germanizatorske politike zavedene 1849. g. tražeći unutrašnje snage koje će produžiti makar i okrnjenu, njihovu moć.

Period ustavnih kriza u Monarhiji počinje vojnim porazom u Italiji. Godine 1859. desetogodišnji neoapsolutizam je propao te je Listopadskom diplomom iz 1860. g. vraćen prijašnji ustavni poredak. U tobožnjem nastojanju da se poštuju povijesno-političke individualnosti obnovljeni su, ili nešto modernizirani, stari staleški organi koji su dobili dosta široke kompetencije. U Ugarskoj i Hrvatskoj obnovljeni su zemaljski sabori i županije, uvedeni su kao službeni narodni jezici, a za Hrvatsku je u Beču osnovana dvorska kancelarija. Činilo se tada da su počele ispoljavati tendencije decentralizacije i federalizma. Veljačkim patentom iz 1861. g. Bečki je dvor, zadovoljavajući interese austrijskih kapitalista, krenuo natrag prema centralizmu. Stvoreno je jedinstveno predstavničko tijelo – Carevinsko vijeće. Uveden je ograničeni ustavni poredak s naglašenim kompetencijama izvršnih organa vlasti i ulogom vladara.

Hrvati i Mađari nisu htjeli delegirati svoje predstavnike u predviđeni birački parlament. Mađari su tražili personalnu uniju iz 1848. g., a Hrvati su tvrdili da imaju samo neke zajedničke poslove s Bečom. Sjećajući se neoapsolutizma, Hrvatski je sabor utvrdio da je 1848. g. doduše prekinuta svaka pravna veza Banske Hrvatske s Ugarskom, ali da je, uza sve to, Hrvatska voljna stupiti s Mađarskom u realnu uniju. Uvjet je bio da joj bude priznata samostalnost, nezavisnost i teritorijalna cjelokupnost.

IX. Dvorski falsifikat

Nezajazljivo posizanje Mađara za tuđim etničkim i državnim teritorijem udaljenim od Mađarske stotinama kilometara, nije bilo uvjetovano isključivo potrebom njihova gospodarstva za posjedovanjem vlastite (*mađarske!*) luke na (*mađarskome!*) Jadranu. Mađari su tadašnju Rijeku ionako mogli koristiti, ako i

ne kao vlasnici. U pitanju je suština kapitalizma općenito, posebno mađarskoga imperijalizma, kao i zaslijepjenost mađarskoga nacionalizma. Rijekom su Mađari željeli raspolagati u svojstvu i pravu vlasnika, a ne u svojstvu korisnika usluga. Bitni je činilac pri ovakvom stajalištu bila politička prednost koju su Mađari stekli nad Hrvatima dualističkom podjelom Monarhije, odnosno, pozicija u kojoj su Mađari mogli iskoristiti sve oblike svoje premoći. Hrvatima je Beč prepustio neka sami sravnne račune s Mađarima kako znaju i umiju, uz naglasak da usvoje zahtjeve Ugarske. Hrvati su, uz to, bili prisiljeni da ih u tim važnim povijesnim trenucima predstavljaju i zastupaju mađaroni.

Činjenica je, ipak, da čak ni mađaronska delegacija Hrvata nije mogla, a niti htjela prihvatiti da se Rijeka izuzme iz hrvatskoga državnoga teritorija i uključi neposredno pod Ugarsku. Čak i za predstavnike Rauchovoga tzv. *policijskoga sabora* to je ipak bilo previše. Da se nagodbeni pregovori zbog pitanja tadašnje Rijeke ne bi razbili i prekinuli, hrvatska je delegacija prihvatila prijedlog Deáka, mađarskoga političkoga prvaka da se privremeno Nagodba utanači i bez konačnoga rješenja riječkoga pitanja. U tekstu Nagodbe trebalo je biti navedeno da o pitanju Rijeke nije sklopljen sporazum. Ovakav prijedlog Nagodbe podnesen je na pretres i odobrenje saborima.

Hrvatski je sabor 24. rujna bez raspravljanja, bez izmjena i dopuna, prihvatio predloženi hrvatski tekst Nagodbe, te ga je uputio na potvrdu kralju Franji Josipu I., s molbom da Hrvatima bude naklonjen i da prizna zakonito pravo Hrvatske nad Rijekom. Vladar je potvrdio hrvatski tekst Nagodbe između Hrvata i Mađara.

Ugarski je sabor 28. rujna postupio drukčije – izmijenio je prvobitni tekst nacrtu Nagodbe i to jedino u pitanju Rijeke. Naime, dodali su da grad, luka i kotar Rijeka pripadaju neposredno Ugarskoj, pa se, prema tome, moraju odmah njoj i utjeloviti. Mađarski predsjednik vlade Julije Andrassy brzojavio je Dvoru da će Ugarski sabor samo pod tim uvjetom prihvatiti čitavu Nagodbu.

Čuvajući svoje dinastičke interese, Kralj je, u nastojanju da sačuva naklonost moćnih vladajućih krugova Ugarske, prihvatio njihov ultimatum. Prepustio im je time dio hrvatskoga državnoga i narodnoga područja. Ali, prije toga, trebalo je izvršiti uobičajenu političku igru.

Kralj je, naime, 8. studenoga – nakon što je već potvrdio hrvatski tekst Nagodbe – uputio Ugarskome i Hrvatskom saboru istovjetni tekst dopisa koji je napisan u Andrassyjevoj kancelariji. U tom je dokumentu Kralj konstatirao da je nastao nesporazum te je istakao da mu je veoma stalo da se ta jedina prepreka – tzv. riječko pitanje – ukloni. Predložio je nagodbu i pozvao oba Sabora da (...) *uvaživši trajnu korist, koja za njih iz takovoga međusobnog prijateljskoga sporazu-*

ma nastati mora; i uzevši u obzir, da je u diplomi slavne uspomene kraljice Marije Therezije, a i u članku IV. god. 1807., koji se na njoj temelji, jasno ustanovljeno: 'da se trgovački grad Rieka sa pripadajućim si kotarom i nadalje kao posebno, ka kruni ugarskoj spadajuće tielo (separatum sacrae regni coronae adnexum copus) smatrati, i prema tomu u svemu upravljati imade', svekolike historične razprave i odtuda proizviruće posledice s vida bi pustili, te sjediniv se u temeljnoj onoj, oda sviuh stranah za istinitu i neprekornu priznatoj misli 'da grad Rieka sa njegovom lukom i kotarom posebno, kruni ugarskoj pripadajuće tielo sačinjava' na to bi pristati htjeli, da se nuz sudjelovanje zastupnikah grada Rieke međusobnim priateljskim sporazumkom utanači sve, što bi u tom pogledu iziskivali pravedni obziri dotičnikah, kako i interesi sviuh zemaljah ugarske Naše krune.

Time je Dvor otvoreno stao na stranu Mađara. Istodobno, u čitavu tu zamršenu situaciju ubacio je još i Riječane. A, kao što je poznato, vodeći slojevi Rijeke bili su nastrojeni – promađarski.

X. Riječka krpica – dio osnovnoga državnoga zakona

Kralj je potvrdio Andrassyjev prijedlog pismenoga dopisa Saborima, ali dopis nije poslan naslovnicima! Ne javljajući ništa Saborima, kralj je istodobno potpisao i mađarski tekst Nagodbe, ali s novim sadržajem stavke 1, članka 66., drukčijim od onoga kojega je već potvrdio u hrvatskom tekstu Nagodbe. Dakle, Kralj je potvrdio dva različita dokumenta i oba su imala zakonsku snagu. Dakako da je trebalo promijeniti hrvatski izvornik, a također, i izbjeći raspravu o toj izmjeni u Hrvatskom saboru. Da bi se hrvatski izvornik izjednačio s ugarskim, potrebno je bilo ponovno prepisati cijeli hrvatski tekst Nagodbe. To se trebalo obaviti u Hrvatskoj kancelariji u Beču. No, kako se Mađarima osobito žurilo, Eduard Jelačić, tadašnji potkancelar u Hrvatskoj kancelariji, predložio je da se ne prepisuje sve iznova, već da se naprosto preko ranijega teksta koji se odnosio na Rijeku, naljepi papirić. Na tome je papiriću trebalo napisati prijevod ugarske formulacije toga dijela Nagodbe. Prijedlog potkancelara je prihvaćen – Stanko Bogut, činovnik u kancelariji, priljepio je papirić preko staroga teksta, a onda napisao novi. Tako je stvorena glasovita *Riječka krpica*.

Kad je to bilo uređeno, tek je onda Hrvatskomu saboru upućen ranije citirani Kraljev akt od 8. studenoga. Promađarski je Sabor 17. studenoga primio tu Kraljevu poruku na znanje. No, čim je to učinio, već sutradan pročitana mu je Kraljeva potvrda hrvatskoga teksta Hrvatsko-ugarske nagodbe, ali ne onoga kojega je Sabor poslao Franji Josipu i kojega je vladar prvi put potvrdio, već onoga u kojemu je bila naljepljena *Riječka krpica* i o kojoj Hrvatski sabor uopće nije raspravljao.

Dvorski je falsifikat uspio! Hrvatski ga je sabor 18. studenoga prihvatio. *Riječka krpica* postala je dijelom osnovnoga državnoga zakona, doduše, na neuobičajeni način, obratnim putem, tj. najprije ju je kralj potvrdio, a tek onda Hrvatski sabor prihvatio. Iako je, dakle, *Riječka krpica* bila nametnuta Hrvatskomu saboru, u kojemu su sjedili promađarski nastrojeni zastupnici, ne treba zaboraviti da je Sabor ipak vjerovao Kraljevoj riječi od 8. studenoga. Već drugi dan, 19. studenoga, Sabor je izabrao Kraljevinski odbor koji je imao zadatak da s predstavnicima Mađara i Rijeke nađe način sporazuma. Čak ni promađarski Hrvatski sabor nije, dakle, smatrao da je pitanje tadašnje Rijeke riješeno, već je odmah započeo novu političku aktivnost. No, ta aktivnost Sabora, čiji će sastav biti sasvim drukčiji, u sasvim različitim povijesnim prilikama donijet će plodove tek nakon punih 50 godina.

XI. *Riječka krpica* – o njoj i oko nje

Riječka je *krpica* papirić dug 227 milimetara, a širok 98 milimetara. Tekst na njemu ispisan je zbijenijim rukopisom od ostalih dijelova Nagodbe, a razlika je i u tom što je ostali tekst Nagodbe – onaj iza *Krpice* – uvučen unutra. Inače, očito je da se pisac ostaloga teksta Nagodbe trudio da slova i riječi ispadnu što ljepše oblikovani. Međutim, u tekstu se nalazi veliki broj različitih grešaka, što govori i o brzini kojom je tekst pisan i o površnosti koja je zbog toga morala nastati.

Donosimo puni tekst *Riječke krpice* (prema izvorniku):

§ 66.

U smislu priašnjega paragrafa priznavaju se kao k teritoriu kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajuće:

1. Sve ono zemljište koje sada skupa s-gradom i kotarom bakarskim spada k-županii riečkoj, s-izuzetjem grada i kotora riečkog, koji grad, luka i kotar sačinjavaju posebno s-ugarskom krunom spojeno tielo (:separatum sacrea regni coronae adnexum corpus:) i glede kojega kao takova, posebne autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uređenja, imat će se putem odborskih razpravah, između sabora kraljevine ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići.

Ako se, međutim, poslužimo sasvim običnim načinom provjere, odnosno, ako ovaj list Nagodbe podignemo prema nekom jačem izvoru svjetlosti, lako ćemo ispod novoga teksta u točki 1 uočiti sljedeći, po postanku stariji, tekst koji glasi ovako:

U smislu predidućih paragrafah priznaje se, da na teritorialni obseg kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije spada:

1. *Savkolik prostor, koji za sada skupa sa gradom Bakrom i njegovim kotarom riečkoj županiji pripada, izuzamši grada Rieke i njegov kotar, glede kojih među oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije.*

Uspoređivanjem tekstova i rukopisa – što su već učinili suvremenici, a i kasnije zainteresirani povjesničari, političari i drugi – očito je da tekst Nagodbe i *Riječke krpice* nije pisao isti čovjek. Tako su već suvremenici ustanovili da se međusobno razlikuju rukopisi izvornika oba teksta. Uspoređivanjem rukopisa nalijepljenoga papirića u Nagodbi s rukopisom reskripta što ga je Kralj upravio 8. studenoga Hrvatskomu saboru utvrđeno je kako je ova dva dokumenta pisala ista ruka. Naveli smo, pisao ih je Stanko Bogut, činovnik u Hrvatskoj kancelariji u Beču.

Zanimljivo je napomenuti još nešto u vezi s tekstom *Riječke krpice*. U hrvatskom izvorniku Nagodbe redovito se nabrajaju zemlje Trojedne kraljevine ovako: *Dalmacija, Hrvatska i Slavonija*. Međutim, samo u sadržaju *Riječke krpice* hrvatske su zemlje poredane drukčije, i to dva puta. Tako, u uvodu i u prvom stavku 66. članka stoji ovako: *Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Treba naročito istaknuti da se ovakvo redanje spomenutih hrvatskih zemalja nalazi samo u mađarskom izvorniku Nagodbe. U njemu se redovito na taj način nabrajaju zemlje Trojedne Kraljevine. Drugim riječima, očito je da je sadržaj *Krpice* naprosto preveden iz mađarskoga izvornika. Osim toga, i drugi dijelovi Nagodbe pokazuju da su sastavljeni i pripremani na brzinu, a osobito hrvatski tekst. Onaj koji ga je sastavljao – prema mišljenju povjesničara Rudolfa Horvata iz 1910. g. – (...) *nije ovaj posao obavljao dovoljnom točnošću. Moglo bi se dapače reći, da mu je manjkalo vještine u stilizaciji, a također i temeljitog poznavanja jezika hrvatskoga. Onaj pak pisar, koji je svojom rukom pisao hrvatski izvornik nagodbe, nije po svoj prilici rodom Hrvat. Inače se naime ne mogu razumjeti tolike pisarske pogreške.*

Da se mnogima žurilo da Nagodba dobije i konačni zakonski karakter – vladarev potpis – govori podatak o datumima Kraljeve potvrde. Naime, hrvatski je izvornik Nagodbe Kralj potvrdio još prije 8. studenoga. Međutim, mađarski je izvornik potvrdio poslije toga datuma. U međuvremenu, netko se sjetio da se trikom precizira mađarsko svojatanje Rijeke, na što nije htjela pristati čak ni mađaronska delegacija iz Hrvatske. Kako je gubljenje vremena moglo samo ugroziti osvojeni položaj, na brzinu je sročena drukčiji stavak članka 66. o Rijeci i on je, naprosto, prilijepljen. Rudolf Horvat, s tada uobičajenim izražavanjem podaničke indignacije, piše: *Mnogi drže, da ove 'krpice' nije bilo prigodom kraljeva potpisa, već da je prilijepljena naknadno. Naš kralj mnogo pazi na urednost spisa,*

koji mu donose na potpis. Zato je slabo vjerojatno, da bi kralj potpisao spis, na komu bi se nalazila prilijepljena 'krpica'.

U vezi s ovime, navodimo još jednu zanimljivu pojedinost, koju donosi Ivan Andrović:

God. 1901. bili su kod nadvojvode Salvatora u Zagrebu biskup Strossmayer i još dva odlična Hrvata i danas živa. U razgovoru saželio je nadvojvoda, da bi mu Strossmayer kao najbolji svjedok kazao: koliko je istine u glasovima, da je u nagodbu unesen onaj čl. o Rijeci, t.j. da danije bio uglavljen, već su ga poslije kriomice nadodali. Strossmayer odvrati, da je to istina, da se u ovome smislu nije ništa uglavilo.

Nadvojvoda, kad je ovo čuo, pošao je u državni arhiv i zatražio akt nagodbe, pa ga stavio prema svjetlosti i počeo strugati noktom, te je u čudu, a ogorčen kazao podbadu, koji ga je pratio: 'Kako su se usudili Njegovu Veličanstvu podastrieti na potpis tako okrpani dokumenat'.

Podban ovo saobći vladi u Pešti, a iz Pešte istoga časa brzojaviše grofu Khuenu, tada u inostranstvu da se povrati. Tako je i bilo.

Ban Khuen je krivio podbana, što je nadvojvodi bila pokazana glasovita pergame-na. Podban se je branio time, da nije mogao ne pokazati dokument na izičit zahtjev člana carske kuće.

XII. Posljedice Riječke krpice

Vladar je također saznao za ovo djelo poslova mađarske vlade u Hrvatskoj, naime, za patvorenje državnoga dokumenta, na kojemu je bio njegov potpis, ali, pustio je to – *da mirno živi*, kako je svojedobno bilo naglašeno u novinama.

Poslije toga, nadvojvoda je dobio poziv da ostavi Zagreb, gdje je bio zapovjednikom vojnoga zbora, i da se vrati u Beč, jer su Mađari tako htjeli. Izlika im je bio brzojav, koji je nadvojvoda uputio biskupu Strossmayeru.

Ističemo, Franjo Josip I. nije poput svojega prethodnika – kojega je vladarska kuća 1848. g. smijenila – bio psihički poremećen, niti je bio osoba koju bi mađarski predsjednik vlade doslovce jurio po salonima i prisilio da potpiše državni spis, kako se to – prema predaji – dogodilo Ferdinandu V. kada je 1848. g. potpisao akt o skidanju Jelačića s banske časti, a onda ga odmah zatim povukao.

Ipak, Franji Josipu *Riječka krpica* nije bila podvaljena. Kako proizlazi iz ranije napisanoga, on je bio u tijeku događaja. Štoviše, zbog *viših*, dvorskih kapitalističko-veleposjedničkih interesa, vladar je lake savjesti prešao preko formalnih, statističkih, pisarskih i estetskih razloga. Rijeku je finom stilizacijom zakonskoga propisa praktički prepustio Mađarima.

Habsburgovci i Mađari neuobičajenim su postupkom primorali Hrvatski sabor da prihvati Hrvatsko-ugarsku nagodbu s *Riječkom krpicom*. Međutim, čak i taj promađarski Sabor smatrao je *Krpicu* zaista privremeno nalijepljenim papićem. Već drugi dan po usvajanju Nagodbe, 19. studenoga, Sabor je izabrao predstavnike za pregovore o konačnom rješenju budućnosti tadašnje Rijeke. Iza toga izabrali su ih i Mađari, a Rijeka je na pregovore uputila Andriju Ludovika Adamića, dr. Antuna Gjačića, Josipa Mayera i Antuna Rondića.

Pregovori su počeli u svibnju 1869. g. u Budimpešti. Na prijedlog mađarskoga prvaka Deáka prvi svoje su mišljenje iznijeli Riječani, budući da su oni – kako je rekao Deák – najzainteresiranija stranka u sporu. Dakako, promađarski su predstavnici vodećih riječkih kapitalista i činovnika izjavili da Rijeka nema ništa zajedničkoga s Bansom Hrvatskom i da se problem treba riješiti samo između Rijeke i Ugarske. Nastalo je otezanje u kojemu su Mađari svim mogućim načinima nastojali izgrati prava Hrvatske na tadašnju Rijeku. Konačno, Hrvati su 18. prosinca ultimativno predložili da se dogovori *regnikolarnih deputacija* odgode do prikladnijega vremena, ako se njihov prijedlog ne može prihvatiti. Do tada neka Rijekom upravlja centralna vlast u Budimpešti.

Mađarski i hrvatski sabor potvrdili su sporazum svojih predstavnika da se stvori *provizorij*. Međutim, Mađari su odmah shvatili prednost toga sporazuma na temelju kojega su zadržali upravu nad Rijekom 50 godina. Smatrali su da je *riječko pitanje* riješeno i nisu marili ni za kakve *regnikolarne deputacije*. Doduše, one su se ipak jednom sastale – 1883. g., a Rijeku su tada zastupali Giovanni Ciotta, Nikola Gelletich, Eugen Terzi i Fridrih Thierzy, ali bez rezultata. Hrvati su *riječko pitanje* smatrali neriješenim, a Riječani su, kao i Mađari, mislili obrnuto te su isticali da će stvoriti još bliže međusobne veze. Tako je Rijeka postala samoupravno *posebno tijelo*, pridruženo ugarskoj kruni. Mađarska je nad njom imala vlast, ali ne i suverenitet. Tadašnja Rijeka nije bila sastavni dio teritorija Ugarske i Mađari je nisu mogli anektirati. Sudski i prosvjetno – osim hrvatske gimnazije – Rijeka je podvrgnuta Pešti, a jedino je u crkvenom pogledu bila pod senjskim biskupom. Riječkim se unutrašnjim poslovima bavilo Gradsko vijeće, a njime je rukovodio guverner imenovan od mađarske vlade koji je bio uvijek Mađar. Centralna se vlada mogla neposredno uplesti u sve zaključke Gradskoga vijeća i ocijeniti ih kao pravilne ili protuzakonite. S druge strane, Banska Hrvatska Rijeku je i dalje smatrala svojim teritorijem. Predstavnike grada i dalje su čekala dva zastupnička mjesta u Zagrebu. Međutim, Riječani su slali predstavnike samo u Mađarski sabor.

Na čelu riječke uprave od 70-ih godina 19. st. nadalje nalazile su se mađarske pristaše. Od tada pa kroz idućih 20-ak godina Rijeka je gospodarski mnogo na-

predovala, ali je mađarska prevlast dovela do svojevrsnoga političkoga mrtvila. Od 90-ih godina nadalje prilike se mijenjaju. Mađarska se brže razvija u moderniju kapitalističku zemlju, s izraženijim imperijalističkim željama. U gradu se sve češće prelazi preko interesa vlastitih *mađaronalungareza*, omogućuje se intenzivnije useljavanje Mađara, a provođenje mađarizacije postaje sve bezobzirnije. Ali, i hrvatski pokret ima snažnijih poticaja, napose u dotadašnjemu djelovanju Erazma Barčića. No, daljnjim su prijedlogom Hrvati sami prepustili inicijativu Mađarima. *Mađaroni/ungarezi* osiplju se i ubrzano pretvaraju u autonomaše, a onda dijelom u iredentiste. Međutim, pokret iredentista nije bio jak. Kroničar Rijeke Silvino Gigante piše: *Sve do kraja listopada 1918. god. Rijeka, skupljena u dnu malog svoga zaljeva sva odana svojoj trgovini, nije nikada dala povoda da se o njoj govori. U kraljevini (Italiji, op. M. P.), općenito, bilo je malo poznata. Znalo se, više manje, da je bila luka Ugarske, malo ih je poznavalo njenu talijansku dušu, tako malo da je u Londonskom paktu bila dodijeljena Hrvatskoj, a da nitko nije ni mislio da je time učinjena neka teška krivica nacionalnom osjećaju najvećeg dijela njenih građana. Među Talijanima Austrije, od kojih je diplomom Marije Terezije bila odijeljena, nije do pred tridesetak godina uživala dobra glasa: smatrali su je gotovo nekim degeneriranim rođakom, koji se i suviše lako prilagodio podložnosti ugarskoj, željan da napreduje ekonomski, ne brinući se za više ideale. Ako se ima na umu da je Gigante bio fašist i iredentist te da Rijeka nije nikada imala talijanski karakter, onda mu se mora odati priznanje na iskrenoj ocjeni službene i neslužbene Italije: ona Rijeku tada zaista nije smatrala talijanskim gradom.*

Kastavac Milan Marjanović osvrnuo se 1953. g. na pisanje riječkoga lista *Il popolo* u 1918. g.: (...) *u času zanosa oslobođenja i nade priključenja Italiji, prikazao je posljednju peripetiju traženja i pronalaženja 'prave majke'; u XVIII. vijeku 'prave majke' Marije Terezije, u XIX vijeku šovinističke Mađarske, u XX vijeku – Italije. Uvijek neke druge 'prave majke', samo da to ne bude ona najbliža, neposredna, rođena Hrvatska.*

Rijeka je raspadom Austro-Ugarske za samo nekoliko dana ušla u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a preko nje ušla je i u Kraljevstvo SHS. No, tada je već bila okupirana od Talijana. Znajući da tadašnju Rijeku ne može potraživati na temelju nikakvih povijesnih ili drugih prava, Kraljevina Italija započela je drugu igru, koju je 1924. g. završila u svoju korist. Tada, međutim, započine sasvim novo razdoblje u životu ovoga grada. Od talijanske okupacije nitko nije imao koristi, pa ni sami riječki Talijani i talijanaši. Grad je pripao Italiji, ali ovo će razdoblje za Rijeku značiti potpuno sumrak dug dva desetljeća.

Uži izbor literature:

- ADAMIĆEVO doba 1780.-1830., sv. 1-3, Rijeka, 2005.
- ALBERTI, Mario, *L'irredentismo senza romanticismi*, Trst, 1936.
- ANDROVIĆ, Ivan, *Riečko pitanje prema Hrvatskoj i Ugarskoj u poviesti i u politici od postanka do dana današnjega*, Rijeka, 1911.
- ANTOLJAK, Stjepan i dr., *Pregled hrvatske povijesti*, Zagreb, 1994., 1999. - *A survey of Croatian history*, 1996.
- APIH, Elio, Colli Carle, *Catalogo analitico della stampa periodica istriana (1807-1870). Vol. I. Cataloghi di fonti per la storia dell'Istria e di Fiume*, Archeografo Triestino, XCVIII, Trst, 1984.
- BAJZEK, Miroslav, *Tri ognjišta. 150 godina škole. 80 godina čitaonice i 60 godina doma u Dragi, Draga-Rijeka*, 1973.
- BARAC, Antun, *Hrvatska književnost u Istri i Hrvatskom primorju*, Rijeka, 1968.
- BARBALIĆ, F. Radojica, *Pomorstvo Rijeke i Hrvatskog primorja*, Pomorski Zbornik, 2, Zagreb, 1962.
- BARBALIĆ, Fran, *Pitanje narodnosti u Rijeci*, Rijeka, Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Povijest-Kultura, Zbornik, Zagreb, 1953., str. 15-34.
- BEUC, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesna studija*, Zagreb, 1985.
- BEUC, Ivan, *Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića*, Zagreb, 1993.
- BIČANIĆ, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860*, Zagreb, 1951.
- BLAŽEKOVIĆ, Tatjana, *Fluminensia Croatica. Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci*, Zagreb, 1953.
- BLAŽEKOVIĆ, Tatjana, *Postanak riječke biskupije i njezino djelovanje do početka Drugog svjetskog rata*, Jadranski zbornik, 5, Rijeka – Pula, 1961.-62.
- BOJNIČIĆ, Ivan, *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodbi*, Zagreb, 1911.
- BOMBIG, Giorgio, *Il porto di Fiume e la politica marittima dell'Ungheria fra il 1869 e il 1913*, Fiume, XIII, Rim, 1967.
- CVEKAN, Paškval, *Trsatsko svetište Majke Milosti i franjevci njeni čuvari*, Trsat, 1985.
- CVIETIN, Dominiko, *Traženje Hrvatske kroz ilirsku priču. Razvoj narodne svijesti od Vitezovića do Starčevića*, Zagreb, 1942.
- ČAVAL, Josipa, *Stanovništvo i privreda Grobinštine*, Rijeka, 1983.
- ČOP, Milivoj, *Riječko školstvo (1948-1918)*, Rijeka, 1988.
- ČRNJA, Zvane, *Kulturna povijest Hrvatske. Eseji i panorame*, sv. 1-3. Rijeka, 1978.
- ČULINOVIĆ, Ferdo, *Rijeka u državnopravnom pogledu*, Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Povijest-Kultura. Zbornik, Zagreb, 1953.
- ČULINOVIĆ, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, knj. 1-2, Zagreb, 1954., 1956.
- DAINELLI, Giotto, *La popolazione di Fiume*, Firenze, 1919.

- DARDAY, Deszo, *Fiume es a magyar-horvat tengerparti politika*, Rijeka, 1906.
- DE AMBRIS, Alceste, *La questione di Fiume*, Rim, 1920.
- DEPOLI, Attilio, *Diritto storico ed etnico di Fiume di fronte alla Croazia*, Rijeka, 1918.
- DEPOLI, Attilio, *Il dilemma di Fiume: Istria o Croazia*, Fiume, I, 1, Rim, 1952.
- DEPOLI, Guido, *Fiume e la Liburnia. Shizzo antropogeografico*, Bari, 1919.
- DESPOT, Miroslava, *Historijat trgovačkih putova između Rijeke i zaleđa u VIII. i XIX. stoljeću*, Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Povijest-Kultura. Zbornik, Zagreb, 1953.
- DESPOT, Miroslava, *Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843-1945*, Rijeka, Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Povijest-Kultura. Zbornik, Zagreb, 1953.
- DMITROVIĆ, Saša, *Erazmo Barčić. O stogodišnjici njegova rođenja*, Sušačka revija, XIII, 49, 2005.
- DNEVNIK, sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od g. 1865-67, Zagreb, 1867.
- DRENOVA, Školstvo i povjesni razvoj, Rijeka, 1987.
- DUBROVIĆ, Ervin, *Temelji moderne Rijeke, Temelji moderne Rijeke, 1780.-1830. Gospodarski i društveni život*, Rijeka, 2006.
- DUKOVSKI, Darko, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, I, Zagreb, 2005.
- DVJESTO godina osnovne škole Bakar, Bakar, 1979.
- ERCEG, Ivan, *Sjeveroadrijske luke u ekonomskoj politici bečkog dvora (18. st.)*, Acta historico-economica Jugoslaviae, 4, Zagreb, 1977.
- FABER, Eva, *Pustolovina osamnaestoga stoljeća. Dnevnik grofa Karla Zinzendorfa u političkom, gospodarskom i društvenom kontekstu Habsburške Monarhije*, Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka, 38, Rijeka, 1996.
- FEST, Colomanno, *Il traffico marittimo del porto di Fiume negli ultimi settanta anni (1814-1884)*, Rijeka, 1885.
- GELLETICH, Nicolo, *L'autonomia di Fiume. (Appunti storici e considerazioni)*, Rijeka, 1901.
- GIGANTE, Riccardo, *Stralcio della corrispondenza di L. A. Adamich col tenente marescialo Laval Nugent*, Fiume, 15-16, Rijeka, 1937-38.
- GIGANTE, Silvino, *Fiume negli ultimi cinquant'anni*, Fiume, 4, Rijeka, 1926., 6, 1928.
- GIGANTE, Silvino, *La rivalità fra i porti di Fiume e di Buccari nel sec. XVII*, Fiume, 9, Rijeka, 1931.
- GORNIČIĆ, Brdovački Josip, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. Građenje, organizacija i financijski odnosi*, Zagreb, 1952.
- GROSS, Mirjana, *Supilo i koalicija*, Kamov, I, 8-9, Rijeka, 1970., str. 7-9.
- GROSS, Mirjana, *Supilo na Rijeci (Frano Supilo do početka Prvog svjetskog rata)*, Dometi, III, 3-4, Rijeka, 1970., str. 79-88.
- GROSS, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.
- GROSS, Mirjana, *Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe*, Histo-rijski zbornik, XXXVIII, Zagreb, 1985.

- GROSS, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj 1850-1860*, Zagreb, 1985.
- GROSS, Mirjana, *Dvadeset godina bijesa i očaja ili borba za Rijeku od 1861. do 1881*, Dometi, XX, 4, Rijeka, 1987.
- GROSS, Mirjana, *Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868-1880*, Historijski zbornik, XLI, Zagreb, 1988.
- GROSS, Mirjana, *The Character of Croatian Autonomy in the First Decade after the Hungarian-Croatian Compromise of 1868*, u: *The Mirror of History. Essays in Honor of Fritz Fellner*, Santa Barbara-Oxford, 1988.
- GROSS, Mirjana, Szabo Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992.
- HAUPTMANN, Ferdo, *Rijeka od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb, 1951.
- HAUPTMANN, Ferdo, *Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma*, Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Povijest-Kultura. Zbornik, Zagreb, 1953.
- HAUPTMANN, Ferdo, *Der kroatisch-ungarische Ausgleich von 1868*, u: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867, seine Grundlagen und Auswirkungen*, München, 1968.
- HEKA, Ladislav, *Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 28, 2, Rijeka, 2007.
- HIRC, Dragutin, *Hrvatsko primorje*, Zagreb, 1891.
- HORVAT, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, I, Zagreb, 1936.
- HORVAT, Josip, *Supilo, život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb, 1938.
- HORVAT, Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 2, Zagreb, 1942.
- HORVAT, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb, 1962.
- HOST, Venturi Giovanni, *L'impresa fiumana*, Rim, 1976.
- HRVATSKO-madarski odnosi 1102.-1918.*, Zbornik radova, Zagreb, 2004.
- IVAN Matetić Ronjgov*, Zbornik, Rijeka 1983.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka, *Josip pl. Bunjevac u Rijeci (31. kolovoza 1848.) te ponovno uključivanje Rijeke u Bansku Hrvatsku*, Rijeka, IV, 1-2, Rijeka, 1998.-1999.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka, *Dva pisma Josipa Bunjevca banu Jelačiću o Rijeci (31. kolovoza 1848.)*, Rijeka, V, 1-2, Rijeka, 2000.
- JELINOVIĆ, Zvonimir, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb, 1957.
- JUBILEJ Narodne čitaonice Kraljevica 1861-1961*, Kraljevica, 1961.
- KANDLER, Pietro, *Sull'origine di Fiume. Almanaco Fiumano*, Rijeka, 1858.
- KARAMAN, Igor, *Trgovinska magistrala Sisak - Karlovac - Rijeka i merkantilistička politika bečkog dvora u godinama 1749-1767*, Starine, 53, Zagreb, 1966.
- KARAMAN, Igor, *Privredni razvitak grada Rijeke pod nagodbenim sistemom do Prvog svjetskog rata*, Jadranski zbornik, 7, Rijeka-Pula, 1966.-69.
- KARAMAN, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918)*, Zagreb, 2000.
- KARAMAN, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.*, Zagreb, 1972.

- KARAMAN, Igor, *Razvoj stanovništva i privrede u urbanom sustavu grada Rijeke od revolucije 1848/49. do raspada Habsburške monarhije 1918.*, Historijski zbornik, 39, Zagreb, 1986., str. 70-130.
- KARAMAN, Igor, *Značenje Rijeke u gospodarskoj povijesti Hrvatske*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994.
- KASTAV i Kastavština u prošlosti i sadašnjosti, Samobor, 1931.
- KLEN, Danilo, *Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine*, Jadranski zbornik, 1, Rijeka-Pula, 1956.
- KLEN, Danilo, *Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije. Prema suvremenim izvještajima Trgovinske komore*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 8, Zagreb, 1959.
- KLEN, Danilo, *Nastojanja oko osnivanja dioničkih društava za trgovinu prema Rijeci (1822-1848)*, Pomorski zbornik, 1, Zagreb 1963.
- KLEN, Danilo, *Tvornica papira Rijeka*, Rijeka, 1971.
- KLEN, Danilo, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848.*, Rad JAZU, 417, Zagreb, 1986.
- KOBLER, Giovanni, *Memorie per la storia della liburnica citta di Fiume*, sv. 1-3, Rijeka, 1896., Trst, 1978.
- KOBLER, Giovanni, *Povijest Rijeke*, Opatija, 1., 1995., 2., 1996., 3., 1997.
- KOJIĆ, Branko, *Austrija i morske luke s osobitim obzirom na ulogu Trsta i Rijeke*, Anali jadranskog instituta, 3, Zagreb, 1961.
- KOJIĆ, Branko, *Osnovne karakteristike razvoja brodarstva na istočnom Jadranu u XIX stoljeću*, Acta historico-economica Jugoslaviae, 5, Zagreb, 1978.
- KORENČIĆ, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 1979.
- KOS, Lucijan, *Rijeka kao slobodna luka u razdoblju od 1719-1939*, Anali Jadranskog instituta, 4, Zagreb, 1968.
- KOSTRENIĆ, Marko, *nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, sv. I, Zagreb, 1956.
- KRESTIĆ, Vasilije, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1869.
- KRLEŽA, Miroslav, *Frano Supilo*, Dometi, III, 12, Rijeka, 1970., str. 1-29.
- LORENZ, von Liburnau Josef Roman, *Topographie von Fiume und Umgebung von naturwissenschaftlichen, historisch-statistischen und sanitären Standpunkte*, Beč, 1869.
- LUKEŽIĆ, Irvin, *Liburnijski torzo*, Rijeka, 1999.
- LUKEŽIĆ, Irvin, *L'eco del Litorale Ungarico: Jeka talijanska Primorja Ugarskoga – prve moderne riječke novine*, Fluminensia, 14, 2, Rijeka, 2002.
- MACARTNEY C. A., *The Habsburg Europe 1790-1918*, London, 1950.
- MAGYARORSZAG Varnegyei es Varosai Fiume es a Magyar-Horvat Tengerpart, Budimpešta, 1896.
- MARJANOVIĆ, Milan, *Rijeka od 1860. do 1918.*, Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Sao-bračaj-Povijest-Kultura. Zbornik, Zagreb, 1953.
- MARJANOVIĆ, Milan, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917*, Zagreb, 1960.

- MARKUS, Tomislav, *Mađarski nacionalizam i hrvatska politika 1848.-1849.*, Časopis za suvremenu povijest, XXIX, 1, Zagreb, 1997.
- MAROCHINO, Ivo, *Grad Bakar kroz vjekove*, Bakar, 1978.
- MATEJČIĆ, Radmila, *Kako čitati grad - Rijeka, jučer, danas*, Rijeka, 1988.
- MAŽIĆ, Matija, *Sušak – historičke viesti*, Sušak, 1899.
- MELCHIORI, Enrico, *La lotta per l'italianità delle terre irredente (1797-1915)*, Firenze, 1918.
- MILANOVIĆ, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. 1 (1797-1882)*, Pazin, 1867, *knj. 2 (1883-1947)*, 1973.
- MOHOVICH, Emidio, *Fiume negli anni 1867-1868*, Rijeka, 1869.
- MOVIMENTO del navigli nel portu di Fiume negli ultimi 70 anni (1814-1884)*, Rijeka, 1885.
- MUNIĆ, Darinko, *Začeci riječke talijanske historiografije*, Rijeka, IX, 2, Rijeka, 2004.
- MUNIĆ, Vesna, *Rijeka u doba bana Josipa Jelačića (1848.-1859.)*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003.
- MUZUR, Amir, *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma*, Opatija, 1998.
- NAPOLEON na Jadranu. Napoleon dans l'Adriatique*, Kopar, 2006.
- PERIĆ, Ivo, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb, 2001.
- PETRINOVIĆ, Ivo, *Politička misao Frane Supila*, Split, 1988.
- PLIVERIĆ, Josip, *Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrechte*, Agram, 1886.
- POLIĆ, Martin, *Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1860. do 1880.*, Sv. 1-2, Zagreb 1899., 1900.
- POLIĆ, Maja, *Prethodni izvještaj o mogućnostima prikaza nemira u riječko-bakarskome zaleđu 60-ih godina XIX. stoljeća*, Rijeka, VII, 1-2, Rijeka, 2002.
- POLIĆ, Maja, *Grada o napadu na hrvatsku gimnaziju u Rijeci 12. lipnja 1867. godine*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003.
- POLIĆ, Maja, *Mađaronski izgredi u Rijeci i bakarskome zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine*, Bakarski zbornik, 9, Bakar, 2004.
- POVIJEST Rijeke*, Rijeka, 1988., 1989.
- PRVA riječka hrvatska gimnazija (1627.-2007.)*, Rijeka, 2007.
- RAČKI, Andrija, *Iz prošlosti sušačke gimnazije. Prigodom tristogodišnjice (1627-1927)*, Sušak, 1927.
- RAČKI, Andrija, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, 1929., Rijeka, 1990.
- RAČKI, Andrija, *Prilozi k povijesti grada Sušaka*, Sušak, 1946., Rijeka, 1991.
- RAČKI, Franjo, *Rieka prama Hrvatskoj*, Zagreb, 1867.
- RIJEČKA luka. Povijest, izgradnja, promet*, Rijeka, 2001.
- RIJEKA i mađarska kultura. Rijeka (Fiume) es a magyar kultura, međunarodni znanstveni skup*, Državni arhiv u Rijeci, 3.-4. listopada 2003., Rijeka, 2004.
- RIJEKA. Geografija-etnologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura. Zbornik*, Zagreb, 1953.
- SIROTKOVIĆ, Hodimir, *Ustavni položaj i organizacija rada sabora kraljevina Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja 1848-1918*, Rad JAZU, 393, Zagreb, 1981.

- SPOMEN knjiga pedesetogodišnjice Narodne čitaonice Riečke, Rijeka, 2000 (pretisak).
- STANČIĆ, Nikša, *Hrvatski građanski sabor 1848-1918, Hrvatski sabor*, Zagreb, 1994.
- STANČIĆ, Nikša, *Hrvatska nacija i hrvatski nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Vjesnik HAZU, VI, 1-3, Zagreb, 1997.
- STANČIĆ, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002.
- STODESET GODINA riječke željeznice. 1873-1983, Rijeka, 1983.
- STRAŽIČIĆ, Nikola, Munić Darinko, Strčić Petar, *Županija primorsko-goranska. Povijesni pregled od najstarijih vremena do današnjeg dana. The County of the Coast and Gorski kotar. Historical overview from ancient times to present day*, Rijeka, 1996.
- STRAŽIČIĆ, Nikola, *Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednjih tri stoljeća*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994.
- STRČIĆ, Petar, *Osnovni problemi u povijesti Rijeke od 1848. do 1947*, Dometi, XVIII, 1-3, Rijeka, 1985.
- STRČIĆ, Petar, *Hrvatska historiografija o Istri, Rijeci i Kvarnerskom primorju u XIX. i XX. stoljeću*, Pazinski memorijal, 22, Pazin, 1991.
- STRČIĆ, Petar, *Koja je prva riječka gimnazija*, Rijeka, 1992.
- STRČIĆ, Petar, *Osnovne odrednice u povijesti Rijeke*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994.
- STRČIĆ, Petar, *Rijeka od kraja XVIII. st. do 1918.*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994.
- STRČIĆ, Petar, *Angelo Vivante o talijanskome iredentizmu*, Zbornik Sv. Vid, 7, Rijeka, 2002.
- STRČIĆ, Petar, *Kratki prilog nacrtu sinteze Riječke nadbiskupije/metropolije*, Rijeka, VIII, 1, Rijeka, 2003.
- STRČIĆ, Petar, *Kvarnersko ili hrvatsko primorje*, Sušacka revija, XIII, 49, Rijeka, 2005.
- STROHAL, Rudolf, *Uz Lujzinsku cestu*, Zagreb, 1935.
- STULLI, Bernard, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, sv. 1-2, Zagreb, 1975.
- SUČIĆ, Ivo, *Rijeka 1918.-1945.*, Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Povijest-Kultura. Zbornik, Rijeka, 1953.
- ŠARINIĆ, Josip, *Nagodbena Hrvatska. Postanak i osnove ustavne organizacije*, Zagreb, 1972.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Frano Supilo. Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandum*, Zagreb, 1970.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb, 1970.
- ŠIDAK, Jaroslav, *Historijska čitanka*, Zagreb, 1952.
- ŠIDAK, Jaroslav, Gross Mirjana, Karaman Igor, Šepić Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Zagreb, 1968.
- ŠIDAK, Jaroslav, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća. Studien aus der kroatischen Geschichte des XIX Jahrhunderts*, Zagreb, 1973.
- ŠIDAK, Jaroslav, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-1849.*, Zagreb, 1979.
- ŠIDAK, Jaroslav, Foretić Vinko, Grabovac Julije, Karaman Igor, Strčić Petar, Valentić Mirko, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb, 1990.

- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Hrvati i Magjari od god. 1790. do 1873. Rijeka i riječko pitanje od god. 1790. do 1870., sa priloženom "krpicom"*, Zadar, 1913.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Abridged Political History of Rieka (Fiume)*, Pariz, 1919.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Korespondencija Rački Strossmayer*, I-IV, Zagreb, 1928-1931.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, Split, 1933.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1962.
- ŠULEK, Bogoslav, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882*, Zagreb, 1883.
- TORCOLETTI, Luigi Maria, *Scrittori fiumani*, Rijeka, 1911.
- TOŠEVA, Karpowicz Ljubinka, *Koncept nacije i države u interpretaciji riječkih autonomaša*, Dometi, Rijeka, XVIII, 12, Rijeka, 1985.
- TOŠEVA, Karpowicz Ljubinka, *Ekonomska uvjetovanost autonomnog pokreta Rijeke (1890-1903.)*, Dometi, I, Rijeka, 1993.
- TOŠEVA, Karpowicz Ljubinka, *Pokušaj obnove rada Rafinerije šećera u Rijeci u doba francuske vlasti (1809.)*, Rijeka, VII, 1-2, Rijeka, 2002.
- TRSAT od davnih do današnjih dana*, Rijeka, 1982.
- VIVANTE, Angelo, *Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti Austro-italiani*, Firenca, 1912., 1954., Geneve, 1917. (francuski), Ljubljana, 1945. (ruski), Trst, 1945., i Genova, 1988. (talijanski).
- VLADISAVLJEVIĆ, Milan, *Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom*, Beograd, 1939.
- VODIČ *Historijskog arhiva Rijeka*, Pazin-Rijeka, 1980.
- ZÖLLNER, Erich, Schüssel Therese, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997.
- ŽGALJIĆ, Josip, *I ne samo crnu zlatu. Kronika razdoblja Milutina Barača*, Zagreb, 1978.
- ŽIC, Igor, *Riječka gostoljubivost*, Rijeka, 2000.
- ŽIC, Igor, *Riječki orao, venecijanski lav i rimska vučica*, Rijeka, 2003.
- ŽIC, Igor, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 2006.
- ŽIVKOVIĆ, Josip, *Politički pabirci iz nedavne prošlosti ili kako je postala hrvatsko-ugarska nagodba*, Zagreb, 1892.

RIASSUNTO

*"RIJEČKA KRPICA" NEL 1868 E LE CONDIZIONI PER IL SUO
CONGIUNGIMENTO AL COMPROMESSO CROATO-UNGHERESE*

Maja POLIĆ

La storia della città di Fiume – fino alla metà del '900 la città sulla sponda destra del torrente Eneo, mentre sulla sponda orientale dal '700 si trovava Sušak, la città che era in via di sviluppo – dal '700 alla seconda metà del '800 era piena di eventi caotici in cui la parola principale apparteneva ai poteri ungheresi ed italiani. Fiume in quei tempi, per la sua posizione geografica, si è trovata nel centro degli interessi ungheresi, più precisamente – del capitale ungherese, i cui portatori hanno visto nella città sulla parte destra del'Eneo l'uscita verso i mercati internazionali. Le principali strutture ungheresi in modo indole nel "periodo di transizione" avevano inteso di mettere la città sotto l'amministrazione diretta della città di Pest, escludendo quella della Banska Hrvatska. In questo modo la città sarebbe direttamente sottoposta al capitale ungherese in espansione.

Parole chiave: Fiume; Sušak; espansione del capitale ungherese; "riječka krpica"; anno 1868

SUMMARY

*THE "RIJEKA PATCH" FROM 1868 AND THE PRECONDITIONS FOR ITS
ATTACHMENT TO THE CROATIAN-HUNGARIAN SETTLEMENT*

Maja POLIĆ

History of the city of Rijeka – up to mid 20th century, on the right bank of Rječina stream, while on the east bank a city was growing (Sušak) since 18th century, was full of turbulent events from 18th to mid 19th century. The main role was played by Hungarian and Italian powers. One-time Rijeka, due to its favourable geographical position, found itself in the focus of Hungarian interests, or more precisely – Hungarian capital, whose leaders saw an attractive way to world markets on the right bank of Rječina. In order to achieve that as easy as painlessly as possible, leading urban Hungarian-nationalistic Hungarian structures intended to exclude the city from administration of Banska Croatia in pre-settlement period and put it under direct administration of Pest. In that way the city would directly become subject to Hungarian capital in Croatia.

Key words: Rijeka; Sušak; expansion of Hungarian capital; "Rijeka Patch"; 1868